

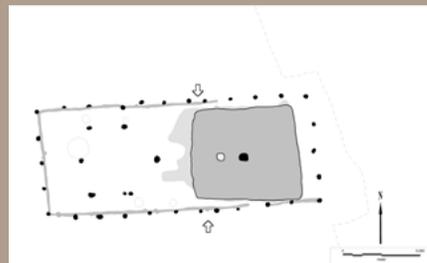
BYMARSK OG GEEST

Sydvestjyske bådgrave

Bronzealderbønder
i det sydjyske indland

Vestervang ved Vejen

Franske forbindelser

Sønderskov

Kinch og Grændsebladet

BYMARSK OG GEEST

BYMARSK OG GEEST

27

By, marsk og geest 27

Kulturhistorisk tidsskrift
for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget 2015

Indhold

Martin Egelund Poulsen og Scott Robert Dollar

**Bronzealderbønder i det sydjyske indland
– treskibede langhuse fra ældre
bronzealder på Kongehøj II s. 05**

**Bronze Age farmers from inland southern Jutland.
Early Bronze Age three ailed long houses from
the settlement of Kongehøj II s. 18**

Martin Egelund Poulsen og Lars Grundvad

**Vestervang ved Vejen
– væggrøftshuse fra overgangen mellem yngre
stenalder og ældre bronzealder s. 20**

**Vestervang in Vejen
– Wall trench houses dated to the transition from
the Late Stone Age to the Early Bronze Age. s. 36**

Bente Grundvad

**Sydvestjyske bådgrave fra jernalder og vikingetid
– religiøs betydning og teknologisk udvikling. s. 37**

**Small Iron Age and Viking Age boat graves from
southwestern Jutland – Religious symbolism
and technological development s. 58**

Torben Sode & Bernard Gratuze

**Franske forbindelser
– sømglattere fra vikingetidens Ribe s. 59**

**French connections
– Linen smoothers from Viking Age Ribe s. 70**

Søren Brøgger

**Sønderskov
– glimt af en renæssanceherregårds bygningshistorie s. 71**
**Sønderskov – glimpses of a Renaissance
manor house and it's building history s. 82**

Camilla Post

**Kinch og Grændsebladet
– Kinchs kulturelle kolonisering s. 83**

**Kinch and „Grændsebladet“
– Kinch's cultural colonization s. 97**

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og
Innovationsstyrelsens retningslinier.

Redaktion: Mette Højmark Søvsø, Søren Mulvad, Bo Ejstrud, Gudrun Gormsen,
Flemming Just, Niels Algren Møller, Morten Søvsø, Sine Kristensen.

Layout: Kirk & Holm

Tryk: Rosendahls

Copyright: 2015 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag. Det blev oprettet i 1997 til minde om
og med testamentariske midler fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han udgav i årene
1591–92 otte bøger, der var „Prentet paa Liliebierget udi Ribe“. Om disse
bogudgivelser og trykkeriet se By, marsk og geest 10, 1998.

ISBN 978-87-89827-47-3

ISSN 0905-5649

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne
til bogens illustrationer. Føler nogen deres ophavsrettigheder krænket og gør
berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.

Bronzealderbønder i det sydjyske indland

- treskibede langhuse fra ældre bronzealder
på Kongehøj II

Af Martin Egelund Poulsen og Scott Robert Dollar

I midten af ældre bronzealder var bebyggelsen vest for ungmorænen i det sydlige Jylland karakteriseret af robuste treskibede langhuse. Indenfor de senere år er der i Vejen kommune undersøgt en række lokaliteter med bebyggelseslevn fra perioden. På lokaliteten Kongehøj II blev der fundet en halv snes hustomter, hvor det største og kraftigste langhus blev genstand for detaljerede arkæobotaniske analyser. Herfra foreligger vigtige informationer om blandt andet husindretning og agerbrug på en gård fra 1300-tallet før vor tidsregning. Bebyggelsen er med til at nuancere billedet af den landbrugsmæssige udvikling, der tilsyneladende finder sted i løbet af den ældre bronzealder. Dog er det vanskeligt at vurdere forholdet mellem agerbruget og husdyrholdet, da førstnævnte er stærkt overrepræsenteret på bopladserne.

Bronzealderlandskabet i det centrale Sydjylland

Centralt i Sydjylland ligger Vejen kommune med sit beskedne areal på 814 km². Området er præget af stor landskabsmæssig variation med den kuperede ungmoræne i øst og de sandede hedesletter med bakkeøer i vest. Hovedparten af de registrerede gravhøje fra enkeltgravstid og ældre bronzealder følger potentielle land- og vandfærdselsårer i landskabet. Dette mønster genkendes

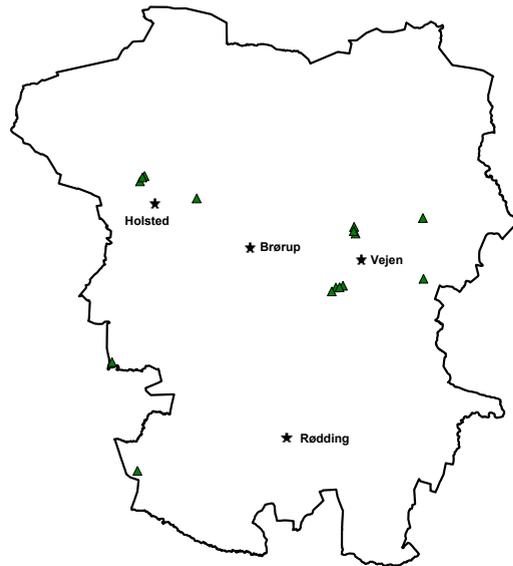
i øvrige egne af landet og har længe været et kendt fænomen. Allerede i 1904 blev det for alvor påpeget af Sophus Müller, at gravhøje afspejler placeringen af bosættelser, som er koncentreret ved de topografisk set vigtigste færdselsstrøg (Müller 1904). Indenfor de seneste 30 år er hustomter fra ældre bronzealder fremkommet over det meste af landet, og de har efterhånden bekræftet den over hundrede år gamle tese.

Udover den kommunikative beliggenhed var jordbunden afgørende for bosættelsernes pla-

Fig. 1.

Kort over Vejen kommune med fund af hustomter fra ældre bronzealder markeret med grønne trekanter. Grafik: Museet på Sønderskov

Sites with Early Bronze Age three aisled longhouses in the municipality of Vejen.

cering. Det er reglen frem for undtagelsen, at husene i senneolitikum og ældre bronzealder blev opført på højt sandet terræn. I Sydjylland centrale del er dette ikke mindre karakteristisk, hvor der tilsyneladende var pladskontinuitet fra starten af senneolitikum til slutningen af yngre bronzealder. Det forekommer sjældent, at hustomterne fra yngre stenalder og bronzealder i regionen er forstyrret af senere aktiviteter. Bevaringsforholdene er derfor ofte tilfredsstillende og har givet ret gode iagttagelsesmuligheder. Blandt andet har de resulteret i gennemførelsen af detaljerede naturvidenskabelige analyser af en lokalitet med kraftige treskibede langhuse fra ældre bronzealder. De skal i grove træk

fremlægges nedenfor, og fokus vil derfor være rettet mod århundrederne fra ca. 1500 til 1200 f.Kr.

Et lokalområde syd for Vejen og Askov

Efterhånden har vi kendskab til 49 treskibede hustomter fra ældre bronzealder i Vejen kommune, som er fordelt på 15 lokaliteter. De første dukkede op i forbindelse med motorvejsbyggeriet mellem Kolding og Esbjerg i begyndelsen af 1990'erne (Rindell 1992; 1993). Størsteparten er dog fremkommet indenfor de seneste år, for siden 2005 har store udgravninger før kommunale byggeprojekter beriget os med mange nye bebyggelseslevn. I nogle tilfælde er anlægsarbejderne foregået på høje sandterrasser, hvor aktivitetsspor fra senneolitikum og bronzealder er væltet frem (Grundvad & Egelund 2013). Dette gælder ikke mindst et 80 hektar stort område syd for det nuværende Vejen og Askov, hvor kommunen har etableret et sammenhængende boligkvarter på en sandet højderyg nord for Kongeådalene.¹ Det kaldes i daglig tale Mannehøj-Kongehøj-kvarteret og er siden 2005 blevet udstykket etapevist (fig. 2). Alene fra dette område har vi nu 75 hustomter fra sen enkeltgravstid til bronzealderens slutning (ca. 2500-500 f.Kr.). Heraf er 18 treskibede langhuse dateret til ældre bronzealder. De er opført i samme tidsrum som de store tørvebyggede gravhøje, der i nogle tilfælde endnu er synlige i landskabet.

Bebyggelsen på Kongehøj II

Lokalitetens højeste punkt rummede de største langhuse fra ældre bronzealder. På denne plads, Kongehøj II, blev ti treskibede

hustomter afdækket, som havde tidens typiske syd- og vestjyske karaktertræk med afrundede gavle og kraftige vægstolper i stor indbyrdes afstand. Væggene må være konstrueret i den tømmerkrævende bulleteknik, hvor svære vandrette planker var indkilet mellem de jordgravede stolper. Bulvæggen var særligt populær i områderne vest for ungmorænen (Ethelberg 1987, s. 165).

Husene lå samlet på et begrænset areal af 8000 m² (fig. 3). De kan inddeles i tre

størrelseskategorier: hus 9, 12, 16, 17 og 21 målte 13-18 x 5,5-6 m (hus 21 er dog ikke fuldt afdækket), dimensionerne på hus 3-6 var 28-30 x 8 m, og det største hus 1 var 40 m langt med en maksimalbredde på 9 m. Seks af de mest velbevarede hustomter blev 14C-dateret til anden halvdel af bronzealderens periode II, hvilket vil sige det 14. århundrede f.Kr. (fig. 4). Samtlige AMS-dateringer blev foretaget på forkullede kornkerner fra stolpespor. Der foreligger fire dateringer af hus 1, tre dateringer blev

Fig. 2.

Kort over Mannehøj-Kongehøj området med de afdækkede arealer angivet med rødt. De grønne cirkler er gravhøje, som primært stammer fra ældre bronzealder. Efter Cowi & Kort- og Matrikelstyrelsen.

The Mannehøj-Kongehøj landscape with archaeologically surveyed areas highlighted in dark red. The green circles represent prehistoric burial mounds.

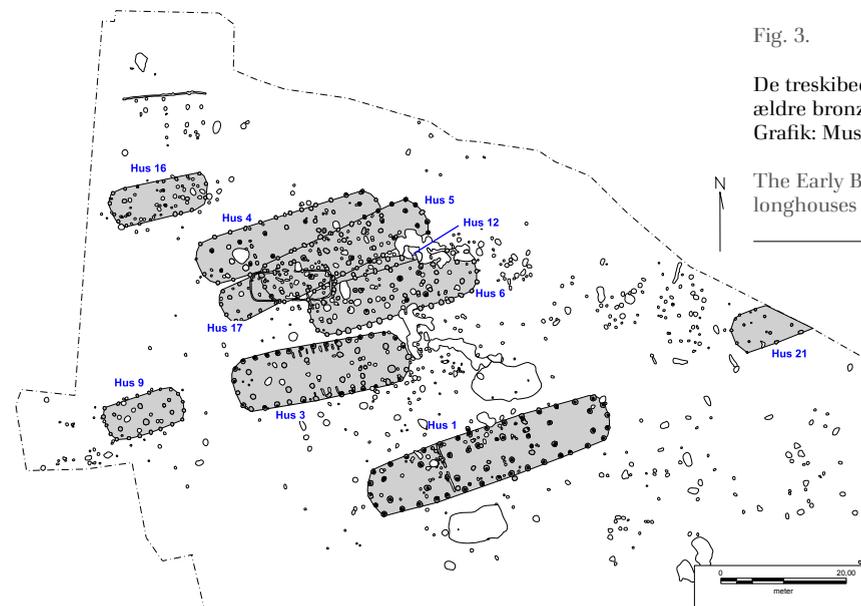

Fig. 3.

De treskibede langhustomter fra ældre bronzealder på Kongehøj II. Grafik: Museet på Sønderskov.

The Early Bronze Age three aisled longhouses from Kongehøj II.

foretaget på hus 3 og 5, og de resterende tre huse blev hver dateret af to prøver (Heinemeier 2011, AAR-14745-14759).

Overlappningen af de nordligst beliggende hustomter udelukker naturligvis en samtidighed mellem alle bygningerne fra ældre bronzealder. Men der er højst sandsynligt tale om pladskontinuitet, hvor langhusene afløste hinanden direkte. De fem mindste huse synes dog at repræsentere en form for økonomibygninger, der har tilhørt de større langhuse (fig. 3). Med dateringsresultatet kunne følgende være nærliggende at antage: de fem største bygningsværker afløste hinanden i en periode på omtrent 100 år, hvor levetiden for hvert hus således var ca. 20 år, hvilket sandsynligvis svarer til en datidig menneskegeneration. Alternativt har det store hus 1 stået på pladsen gennem

en længere periode i det 14. århundrede f.Kr. og fungeret som en central bygning af særlig social eller religiøs betydning for lokalområdet? (Gerritsen 1999). Set med nutidens øjne, har aktiviteterne i dette hus dog en profan agerbrugsrelateret karakter, som det skal demonstreres nedenfor.

Hovedparten af de treskibede ældre bronzealderhuse på Kongehøj II har tilsyneladende lidt brandskæbnen. Foruden store mængder af trækul og brændte makrofossiler indikeres dette af slagge fra sand og organisk materiale, som var forholdsvis jævnt fordelt i hustomterne. Slaggedannelser af denne art opstår under opvarmninger, der når op på temperaturer over 1000° C (Andreasen 2011, s. 9). Blev husene forsætligt nedbrændt efter en bestemt årrække – f.eks. en menneskegeneration? Eller var det

uheld og fjendtlige angreb, der primært var årsag til nedbrændingerne? Spørgsmålene kan ikke besvares entydigt, og der findes vel ingen entydige svar. Derimod er der mulighed for at hente mere viden omkring indretning og agerbrug i ældre bronzealder, når der ses nærmere på pladsens monumentale hus 1.

Hus 1 – et robust bygningsværk med korn

Med sine 40 x 8,5-9 m har hus 1 dækket et nedre gulvareal på omkring 350 m². Bygningen skiller sig ikke blot ud fra de øvrige dimensionsmæssigt, for robusthedsgraden er i tillæg betydeligt højere. Spor efter selve stolpen var bevaret i samtlige stolpehuller. Der var tale om kløvet egetømmer på 30-40 cm i tværmål, som var nedgravet i en dybde på 50-70 cm fra undergrundens overflade. Forskellen mellem væg- og tagstolper var ikke nævneværdigt markant. De øvrige hustomter havde ligeledes en del stolpespor bevaret, men her var tværmålet kun 10-20 cm og dybden 20-40 cm. Det er således fristende at tolke hus 1 som en bygning i flere stokværk. Huset giver i hvert fald indtryk af en større højdemæssig variation mellem langhusene. Bygningsværket lå på pladsens allerhøjeste punkt og har utvivlsomt været synlig på lang afstand. Placeringen er

kommunikativt strategisk, da nærliggende gravhøje og det lokale landskab antyder en vigtig færdselsrute, der gik sydvestover i retning mod Kongeåen.

De uforstyrrede og dybt funderede anlæg i hus 1 har resulteret i gode bevaringsforhold. Kort efter den maskinelle fladeafdækning erfarede vi, at stolpehullerne i østenden af langhustomten var fyldt med forkullede kornkerner (makrofossiler). Derfor blev det besluttet at gennemføre en totaludtagelse af jordprøver med henblik på nærmere dateringer og ikke mindst funktionsanalyser ud fra makrofossilerne. Siden langhuset nedbrændte, er der stor sandsynlighed for, at de forkullede korn og frø stammer fra husets levetid (Regnell & Sjøgren 2006, s. 165). Planteresterne blev gennemgået og analyseret af arkæobotaniker Marianne Høyem Andreasen fra Konserverings- og Naturvidenskabelig Afdeling på Moesgård Museum.

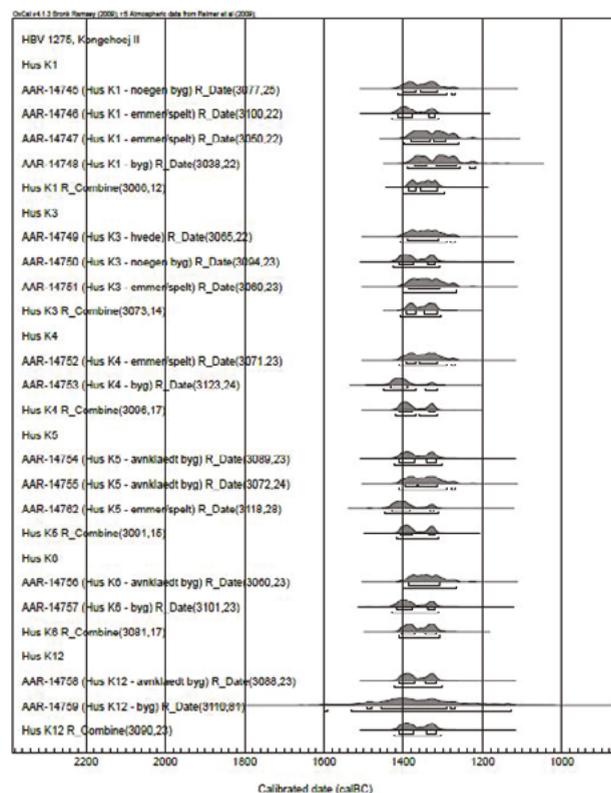

Fig. 4.

AMS-dateringerne af seks ældre bronzealderhuse fra Kongehøj II. Efter Heinemeier 2011.

Radiocarbon dates from six Early Bronze Age three aisled longhouses from Kongehøj II.

Fig. 5.

Hus 1 fra Kongehøj II set fra vest og optegnet med mel. Foto: Museet på Sønderkov.

A photo of House 1 taken from the west. The structural features of the house are outlined in white.

Udover storhuset rummede hus 5, 6 og 12 ligeledes en stor mængde makrofossiler, men deres overlappende tilstand ville gøre en detaljeret analyse for usikker. Det store kornmateriale fra de fire tomter domineres klart af nøgen byg (*Hordeum vulgare* Nudum) og emmerhvede (*Triticum diccocum*), hvor fordelingen i hus 1 var fifty-fifty. I til-læg er der i hus 1 og 12 registreret et relativt stort indslag af avnklædt byg (*Hordeum vulgare* var. *Vulgare*), som tilsyneladende også blev dyrket på lokaliteten (Andreasen 2011, s. 23). Byggen blev oplagret i færdig-

renset tilstand, mens hveden blev oplagret som urensede småaks med markukrudsfrø. I følgende afsnit skal vi indenfor i hus 1. Tomtens anlæg, genstandsfund og makrofossiler kan tilsammen uddybe, hvad der foregik i et storhus fra 1300-tallet f.Kr.

Funktionsinddeling af hus 1

Det monumentale langhus var opdelt i tre hovedrum. Denne overordnede inddeling genkendes i flere andre hustomter med

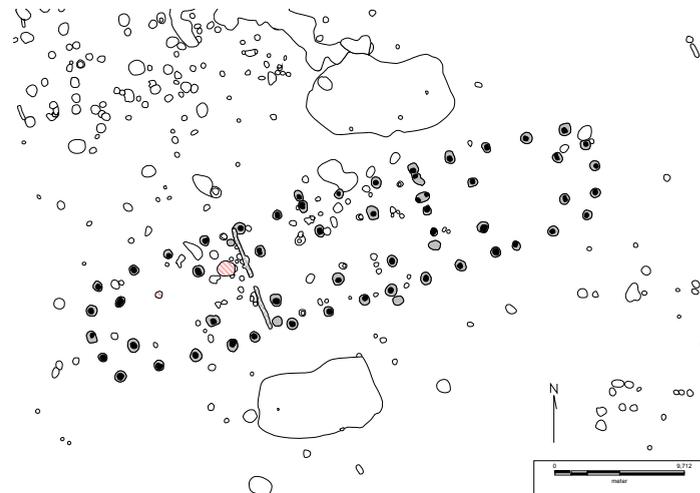

Fig. 6.

Plan over hus 1 fra Kongehøj II. Grå angiver stolpehuller og skillevæg, mens sort markerer selve stolpesporene. De rødskraverede anlæg i vestrummet er ildsteder/kogegruber. Grafik: Museet på Sønderkov.

Kongehøj II, House 1. All post-holes and the partition wall are highlighted in grey, post-moulds are outlined in black whilst hearths are marked out in red hatched lines.

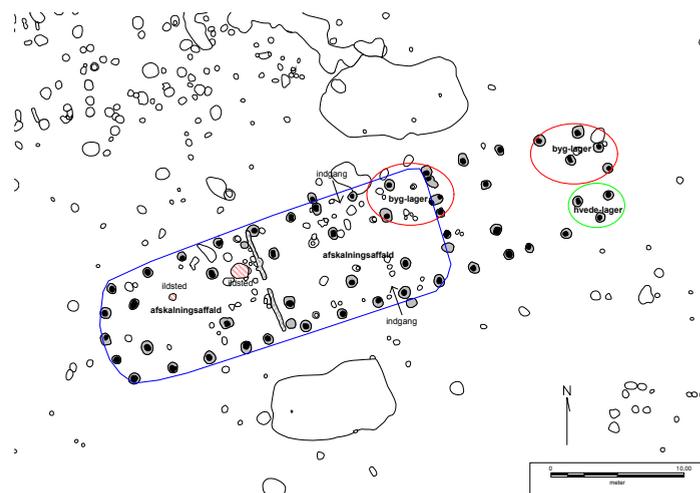

Fig. 7.

Plan over hus 1 med fordelingen af makrofossiler og kornrensningssaffald. Den blå indramning i vestdelen markerer udbredelsen af gulvstrøelse. De ovale indramninger i øst markerer kornlagrene. Efter Andreasen 2011, s. 24.

Kongehøj II, House 1 showing the distribution of macrofossils and threshing waste. The blue area shows the distribution of threshing waste, which was possibly used as floor-bedding. In red, the two barley grain-stores and green designates a wheat grain-store.

bevarede skillevægge fra ældre bronzealder i Danmark (f.eks. Ethelberg 2000, s. 176 ff; Rasmussen 1999). Der var en stor mængde af hvedekerner i dette lokale, men et byglager var også til stede, og heri fandtes det betydelige indslag af den avnklædte type. Derudover forekom en meget høj koncentration af aks og avner, der kan tolkes som gulvstrøelse (Andreasen 2011, s. 17; Robinson 2000, s. 291). Materialet skulle være velegnet som belægning, da det skaber et tørt og varmt gulvmiljø. Husets hovedindgang lå i centralrummet og bestod af en døråbning i hver langside, som var let forskudt i forhold til hinanden (fig. 7). Dette kunne ikke umiddelbart ses ud fra vægstolpernes indbyrdes afstand. Det var derimod to koncentrationer af afskalningsaffald eller gulvstrøelse, der afslørede deres placering. Småpartikler har tendens til at ophobe sig på steder, der er udsat for megen færdsel (Andreasen 2011, s. 20).

Vestrummet var adskilt fra det centrale af en dyb tværgående væggrøft, der muligvis repræsenterer en nedgravet fodrem. Det afbrudte meterbrede forløb i midten må være en døråbning. Der var spor efter to varmekilder i vestrummet, hvor den store nær skillevæggen var en meterdyb kogestensgrube (fig. 7). Ligesom i midterrummet var her store mængder af kornrensningssaffald og ukrudsfrø, der igen må være rester efter gulvstrøelse. Aks og avner stammer primært fra hvede og kan afspejle den sidste kornrensning før madtilberedelsen, som er foregået gentagne gange i denne boligafdeling. Kornkerner optrådte derimod sjældent, så her kan oplagring ikke umiddelbart påvises. Tolkningen af vestrummet som en beboelsesdel stemmer godt overens med det generelle indretningsmønster i langhusene fra ældre bronzealder, hvor kogestensgruber og ildsteder gerne ligger

samlet (f.eks. Ethelberg 2000, s. 176; Gröhn 2004, s. 311). Desuden er der kun to tagstolpesæt i rummet, som er placeret i en indbyrdes afstand på 6 m, hvilket står i kontrast til centralrummets tætstillede tagstolpepar. Der skulle tydeligvis være plads til flere mennesker i vestrummet. Et kortere mellemrum i vægstolpeforløbet mod syd, nær den indre skillevæg, kan afspejle vestrummets eget indgangsparti (fig. 6).

Antallet af genstandsfund var beskedent i bronzealderhusene på Kongehøj II, hvilket igen er et generelt træk for de tidlige treskibede langhuse i Norden. Men det østlige rum i hus 1, som var adskilt fra centralrummet af en stolpebygget tværvæg, indeholdt en del interessante genstande. Der blev fundet ildskørnede underliggerfragmenter og løbere til skubbekværne, som antyder kornmalingsaktiviteter i denne afdeling. Desuden blev der i tre af de fire østligste tagstolpehuller gjort fund af sekundært brændte vævevægtsdele af ler. De var meget fragmenterede, og derfor er det vanskeligt at angive det nøjagtige antal, men mindst 5-7 stykker er repræsenteret. Vægtene havde samme form og donutlignende karakter med en diameter på 14 cm og en ringtykkelse på 5-6 cm. Centerhullerne har tilsyneladende målt 2,5-3 cm i diameter. Denne ensartethed antyder tilstedeværelsen af en opstadsvæv, og dermed har vi et for bronzealderens vedkommende sjældent vidnesbyrd om tekstilfremstilling. Endnu en lervævevægt, som var betydeligt mindre fragmenteret, stammede fra østrummet, men denne var anderledes med sin klejnere størrelse og ovale form (fig. 8). Til tekstilindslaget skal også nævnes en lervævevægt fra det lille hus 9, der lå kun 30 m vest for storhuset. Denne var donutformet ligesom de førstnævnte i opsamlingen, men størrelsen var mindre.

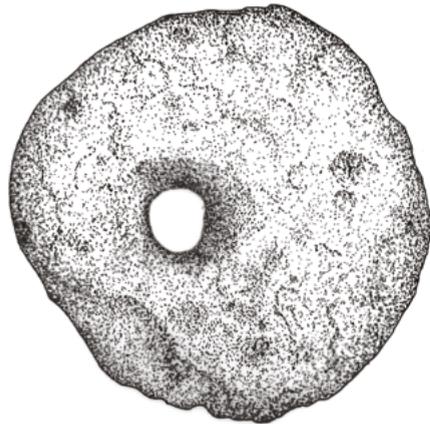

Fig. 8.

Oval lervævevægt fra tagstolpe i østrummet af hus 1. Højden og maksimalbredden er 8 cm, gennemboringens diameter er 1,5 cm. Tegning: Bente Grundvad.

The oval shaped loom weight from the eastern room of House 1. Length and width 8 cm, hole diameter 1.5 cm.

De to enkeltfund af lervægte stammer vel derfor fra yderligere to opstadvæve. Under alle omstændigheder er fundene interessante, da de er samtidige med de berømte uldtekstiler fra gravhøjenes egekister. Lervævevægtene viser, at klæder også blev hjemligt produceret på bronzealdergårdene.²

I østrummet dukkede skår fra større forrådskar op, og her indenfor østgavlen blev sporene efter mindst to velsorterede kornlagre fundet, hvor det ene bestod af nøgen byg og det andet af emmerhvede (Andreasen 2011, s. 23). Muligvis har der været et mindre separat kornforrådsrum eller spisekammer i den østlige gavle. I hus 5 og 12 på Kongehøj II er der ligeledes registreret kornlagre i østenden, som bestod af nøgen og avnklædt byg. Der findes andre jyske eksempler på høje kornkoncentrationer nær østgavlene i ældre bronzealderhuse (Boas 1980, s. 115; Grundvad, Poulsen & Andreasen 2015; Mikkelsen 2005, s. 8). Var der ligefrem en fast indretningstradition med kornkammer i husenes østender i ældre bronzealder? Ligesom i vestrummet var her kun to tagstolpesæt i en indbyrdes afstand på lidt over 6 m, og østrummet havde ligeledes sit eget indgangsparti i den sydlige langvæg, ifølge det kortere mellemrum i vægstolpesætningen (fig. 6). Det kan naturligvis ikke udelukkes, at østrummet også havde en boligfunktion på trods af de manglende ildsteder eller kogegruber.

Om hus 1 kan følgende således konkluderes: selve beboelsesafdelingen fandtes i vestrummet, hvor husets eneste varmekilder lå. Der var indeklimavenlig gulvbelægning af plantemateriale i denne afdeling og det tilstødende centralrum, hvor hovedindgangen var placeret. Østrummet var indviet til håndværksaktiviteter, og madforråd var

oplagret ved gavlenden. Rummet var blandt andet scene for fødevarerproduktion og tekstilfremstilling. Her foregik bygrensning og kornmaling samt vævning, hvor mindst én opstadvæv var i brug. En staldafdeling har ikke kunnet påvises i hus 1. Der mangler båseskillerum samt frø fra eng- og fugtigbundsplanter. Til gengæld kunne tydelige båseskillevægge iagttages i det nærliggende og makrofossilfattige hus 3 (fig. 3). Her lå tværgrøfterne indenfor hver langvæg i centralrummet. Huset minder dermed meget om det ofte omtalte hus III fra Legård i Thy (Bech & Olsen 2013, s. 19; Earle et al. 1998, s. 19 ff; Kristiansen 1999).

Agerbrug og kvægavl i ældre bronzealder

Omtrent 25 km syd for Kongehøj ligger en velkendt lokalitet med nogle af de hidtil største langhuse fra ældre bronzealder. En af disse hustomter fra Brd. Gram i det nuværende Vojens (hus IV) deler flere fællestræk med hus 1 fra Kongehøj II. Dette stordimensionerede bygningsværk på 50 x 10 m nedbrændte ligeledes engang i 1300-tallet f.Kr. Det havde en opdeling i tre hovedrum med beboelse i vest og kornlagre med nøgen byg længere mod øst, hvori der ligeledes var et relativt stort indslag af den avnklædte type (Ethelberg 2000, s. 192 ff; Robinson 2000, s. 288). Brd. Gram hus IV og Kongehøj II hus 1 og 12 er de hidtil eneste kendte gårde fra ældre bronzealder i Danmark, hvor avnklædt byg har været dyrket. Det har ellers været alment kendt og accepteret, at bygsorten først blev almindelig herhjemme i romersk jernalder. I Sverige fik den stor popularitet allerede i yngre bronzealder, men også herfra er der tegn på dyrkning af avnklædt byg i ældre bronzealder (Regnell 1994). Et nyt fund fra Skanderborg-egnen viser endda, at bygsorten blev dyrket alle-

rede i senneolitikum (2350-1700 f.Kr.). Her var et forsænket gulv dækket med et lag af forkullede kornkerner, der rummede store indslag af både hvede, den nøgne og den avnklædte byg (Jensen 2013, s. 5 ff.). Der var således tale om et stabilt og komplekst agerbrug med flere forskellige kornsorter på programmet, og ældre bronzealder repræsenterede en videreudvikling af den agerbrugsintensivering, der tilsyneladende fandt sted i løbet af den senneolitiske periode (Andreasen 2009, s. 20).

Der er ofte lagt stor vægt på kvæget og dets betydning, når det handler om tolkningen af de treskibede bronzealderhuse. Den nye byggeskik, som udkonkurrerede midtsulehuset omkring 1500 f.Kr. var fordelagtig i forbindelse med opstaldning af kvæg, som på dette tidspunkt var blevet et økonomisk og prestigebetonet værdiobjekt i bronzealdersamfundet (f.eks. Earle et al. 1998; Kristiansen 1999; Rasmussen 1999; Årlin 1999). Kvæget er repræsenteret i gravhøjenes kister i form af skindføring, det genkendes på ikonografiske fremstillinger som helleristninger og udgør et stort indslag i de bevarede husdyrnoglefund, og enkelte steder er der endda fundet forseglede klovspor (Boas 1997, s. 27). Kvæget optræder også indirekte i pollendiagrammerne, der tegner et billede af åbne landskaber præget af græsningsarealer. I selve langhusene ses husdyrene ud fra båseskillerum i de treskibede bygninger. Et af hovedformålene med opstaldning i båse antages at være en nemmere og mere effektiv indsamling af gødning, som skulle anvendes til jordforbedring på agrene. Bebyggelserne er som nævnt placeret på næringsfattigt sandet terræn, hvilket de hyppigt anvendte hvedearter som emmer og spelt samt den avnklædte byg trives dårligt i. Det har således været nødvendigt

at gødske markerne, og her må husdyrenes efterladenskaber have udgjort en væsentlig del af de jordforbedrende midler.

Det hører imidlertid til sjældenhederne, når husdyr optræder på bronzealderens bopladser. Knoglerne bevares normalt ikke på de sandede lokaliteter, og staldspor som båseskillevægge er ofte bortpløjet. De sjældne fund af gødskede agre var desuden næringsberiget med husholdningsaffald (Bech 1997, s. 10). Husdyrene er med andre ord vanskelige at påvise i boplads-kontekster og må derfor være betydeligt underrepræsenterede. Alligevel er det påfaldende, at båseskillerum optræder så sjældent i langhusene. Af de omtrent 1000 bronzealderhustomter fra Danmark, har kun 15-20 tydelige staldspor (Bech & Olsen 2013, s. 19 ff.). Fundmaterialet på bopladserne er desuden helt domineret af agerbrugsrelaterede genstande, som for eksempel kværnstensdele, flintseglfragmenter og forkullede korn. Dermed bør vi være forsigtige med at overvurdere kvægholdet i forhold til agerbruget – som det selv fornyligt er blevet gjort (Holst & Rasmussen 2013). Kvægavl og agerbrug har sikkert været tæt forbundet med hinanden. Det er bemærkelsesværdigt, at markkrudtplanter generelt udgør et langt større indslag i makrofossilfundene fra ældre bronzealder, hvilket antyder, at agrene nu blev anvendt i længere tid (Grundvad, Poulsen & Andreasen 2015). Hvis markerne fik en længere anvendelsestid, kan det betyde, at gødskningen blev yderligere intensiveret i løbet af ældre bronzealder. Dette antyder, at der måske var en reel sammenhæng mellem introduktionen af den treskibede byggeskik og en mere permanent opstilling af husdyr?

Storbyggeri i tre århundreder

Hovedårsagen til at gøre den tagbærende konstruktion treskibet må ligge i et ønske om at forstørre langhusene. Med to stolperækker langs midtaksen blev det muligt at udvide i bredden og højden. Husene skulle være en vigtig del af den monumentaliseringsproces, hvor mægtige bygningsværker prægede landskabet i århundrederne fra ca. 1500 til 1200 f.Kr. Det er netop i dette tidsrum, hvor byggeriet af de tørvebyggede gravhøje kulminerer. Overalt i landet rejses tusindvis af rundhøje, hvor nogle kunne opnå dimensioner på 7-9 m i højden og 30-40 m i omkreds. De største treskibede langhuse var 35-55 m i længden og 8-10 m i bredden. Monumenterne blev ofte rejst på de højeste punkter i de lokale landskaber – gerne i nærheden af potentielle landfærdselsårer og vandveje. Byggeriet af høje og huse krævede enorme ressourcer og arbejdskraft. Det er for nyligt forsøgt udregnet, hvor store mængder græstørv og tømmer, der omtrent indgik i opførelsen af de to monumenttyper (Holst et al. 2013, s. 7 ff.). En gravhøj krævede gennemsnitligt en afskrælning af 2-3 hektar græs- og hedeland, som således blev udpint og først regenererede efter flere årtier. Et langhus med bulvægge – i stil med de største huse fra Kongehøj og det nævnte Legård-hus i Thy – krævede omkring 150 egestammer, hvilket må have skabt markante lysninger i skovene (Holst et al. 2013, s. 16). Når det så tages i betragtning, at mindst 50.000 tørvebyggede gravhøje og muligvis 240.000 langhuse blev opført indenfor perioden på ca. 300 år, bliver ødelæggelserne nærmest ufatteligt store (Holst et al. 2013, s. 21).

Hvad drivkraften bag dette enorme ressourceforsøg var, er et omdiskuteret spørgsmål i bronzealderforskningen. Afspejler det rivaliserende stormænd eller småhøvdinge

i indbyrdes magtkampe, eller var storbyggeriet baseret på mere religiøse forestillinger? Skelhøj-undersøgelsen har vist, at hele processen med opførelsen af en gravhøj var gennemsyret af religiøs symbolik (Holst, Rasmussen & Breuning-Madsen 2008). Det er imidlertid meget vanskeligere at rekonstruere byggeprocessen i forbindelse med husene, da vi kun har stolpehullerne til rådighed. Vi har foreløbigt heller ingen viden om, hvordan bygningerne eventuelt var udsmykket, og hvad de rummede af religiøs eller ideologisk symbolik.³ Det er dog en nærliggende tanke, at de store rum i storhusene – som for eksempel vestrummet i hus 1 på Kongehøj – blev anvendt til særlige formål, der var forbundet med religiøse og magtudøvende aktiviteter. Her kunne de lokale lederslægter samle lokalbefolkningen og folk fra øvre samfundslag i andre egne, når vigtige beslutninger af varierende karakter skulle træffes. Dette kunne eksempelvis være, når en ny gravhøj eller et større langhus skulle opføres, hvilket jo krævede en velorganiseret arbejdsplan med mange involverede mennesker. De største langhuse kan således have været scene for andre aktiviteter end det rent hverdagsagtige landbrugsarbejde, som fundene umiddelbart giver indtryk af. Det er næppe helt forkert at tolke det største langhus i en bebyggelse som en kompleks enhed, der også repræsenterede et religiøst og politisk samlingspunkt for lokalbefolkningen. Med alle forbehold kan storhusene fra ældre bronzealder således sammenlignes med jernalderens langhuse, der rummede halfunktioner (f.eks. Herschend 1993).

Afsluttende bemærkninger

Efter 1200 f.Kr. finder en radikal minimalisering i gravskikken og husbyggeriet sted, hvilket må være resultat af rovdriften

på landskabet, der utvivlsomt har medført en økologisk krise, hvilket pollendiagrammerne også viser (Holst et al. 2013, s. 17 ff.). I denne forbindelse var det nødvendigt at omstrukturere store dele af samfundet, hvilket blandt andet indebar en markant reduktion af ressourceforbruget. Her blev husene mindre og spinklere, mens gravhøjbyggeriet ophørte, og brandgravsskikken blev enerådende. I yngre bronzealder ses en tendens til, at de mindre gårdenheder rykkede tættere sammen, og muligvis er det her, de første reelle landsbyer blev dannet.

En af de største udfordringer i studiet af bronzealderbebyggelsen ligger i at afklare forholdet mellem agerbruget og husdyrholdet. Sidstnævnte kategori er enormt underrepræsenteret i det arkæologiske fundmateriale. Staldspor i form af båseskillevægge er normalt bortpløjede, og dyreknogler bevares yderst sjældent på de sandede jorder. Nye naturvidenskabelige analysemetoder kan måske reducere problemet, da det fornyligt har vist sig, at isotopanalyser af forkullede kornkerner kan bidrage med ny viden om anvendelsen af animalsk gødning (Kanstrup 2012). Således kan det i afgrødernes isotopsammensætning aflæses, hvorvidt de har groet på marker, der har været gødsket med husdyrenes efterladenskaber. I denne forbindelse skal der brygges videre på det store kornmateriale fra Kongehøj II.

Noter

1. Den administrative betegnelse for lokaliteten i fokus er HBV 1275 Kongehøj etape II. Lokalitets/SB-nr. 190307-208. Forundersøgelsen blev foretaget i sommeren 2007, og den systematiske udgravning blev gennemført i foråret

og sommeren 2008. Øst herfor ligger de første udstykninger, som blev bygge-modnet og udgravet under betegnelsen HBV 1212 Mannehøjgård etape I og IV i hhv. 2005 og 2007. Det mellemliggende areal HBV 1456 Kongehøj etape III blev udgravet i 2012, og længst mod vest ligger det nyudstykkede HBV 1490 Kongeengen, som blev forundersøgt i 2014.

2. Nye undersøgelser af Egtvedpigen har blandt andet vist, at hendes dragt eller ulden til kvindens klæder stammede fra et område udenfor det nuværende Danmark. Selv havde hun rejst frem og tilbage mellem Jylland og Sydtyskland i de sidste måneder af sit liv (Frei et al. 2015).
3. Fra yngre bronzealder har vi eksempler på vægbemaling på lerkliningsrester med brudstykker af vægflader, der var hvidkalkede (Poulsen 2013, s. 68) eller bemalet med ornamenter (Thrane 1979). Sidstnævnte kan genkendes på samtidige bronzegenstande på trods af den meget fragmenterede tilstand. Derudover kendes foreløbigt ingen andre former for bevarede fragmenter af øvre husdele fra bronzealderen, der giver indtryk af ydre eller indre udsmykning i langhusene.

Litteratur

Andreasen, Marianne Høyem 2009: Agerbruget i enkeltgravskultur, senneolitikum og ældre bronzealder i Jylland – belyst ud fra plantemakrofossiler. *Kuml* 2009, s. 9-55.

Andreasen, Marianne Høyem 2011: Kongehøj I og II. Makrofossilanalyser fra en røse/gravhøj fra senneolitikum/ældre bronzealder og en række hustomter fra ældre bronzealder periode II. *Rapport fra Kon-*

serverings- og Naturvidenskabelig Afdeling, Moesgård Museum nr. 3, 2011. Højbjerg.

Bech, Jens-Henrik & Anne-Louise Haack Olsen 2013: Early Bronze Age houses from Thy, Northwest Denmark. I: Karl-Heinz Willroth (red.) *Siedlungen der Bronzezeit. Beiträge zur Siedlungsarchäologie und Paläoökologie des zweiten vorchristlichen Jahrtausends in Südsandinavien, Norddeutschland und den Niederlanden. Studien zur Nordeuropäischen Bronzezeit.* Band 1. Neumünster, s. 9-32.

Boas, Niels Axel 1980: Egehøjbopladsen fra ældste bronzealder. I: Henrik Thrane (red.) *Bronzealderbebyggelse i Norden.* Odense, s. 102-121.

Boas, Niels Axel 1997: Settlements and fields covered by sanddrift in the Bronze Age, Djursland, East Jutland. I: Jan Joost Assendorp (red.) *Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa.* Internationale Archäologie Band 38. Espelkamp, s. 16-28.

Earle, Timothy, Jens-Henrik Bech, Kristian Kristiansen, Peter Aperlo, Kristina Kelertas & John Steinberg 1998: The Political Economy of Late Neolithic and Early Bronze Age Society: the Thy Archaeological Project. *Norwegian Archaeological Review* 31, No. 1, 1998, s. 1-27.

Ethelberg, Per 1987: Early Bronze Age Houses at Højgård, Southern Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 5, 1986, s. 152-167.

Ethelberg, Per 2000: Bronzealderen. I: Lennart S. Madsen & Orla Madsen (reds.) *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og Bronzealder.* Haderslev, s. 135-280.

Frei, Karin Margarita, Ulla Mannering, Kristian Kristiansen, Morten E. Allentoft, Andrew S. Wilson, Irene Skals, Silvana Tridico, Marie Louise Nosch, Eske Willerslev, Leon Clarke & Robert Frei 2015: Tracing the dynamic life story of a Bronze Age Female. *Scientific Reports* 5, 10431, s. 1-7.

Gerritsen, Fokke 1999: To build and to abandon. The cultural biography of late prehistoric houses and farmsteads in the southern Netherlands. *Archaeological Dialogues* 6, nr. 2, s. 78-114.

Gröhn, Anna 2004: *Positioning the Bronze Age in Social Theory and Research Context.* Stockholm.

Grundvad, Lars & Martin Egelund Poulsen 2013: De arkæologiske undersøgelser på Danish Crown-grunden ved Nørre Holsted. *Fra Ribe Amt* 2013, s. 63-72.

Grundvad, Lars, Martin Egelund Poulsen & Marianne Høyem Andreasen 2015: Et monumentalt midtsulehus ved Nørre Holsted i Sydjylland. Analyse af et langhus fra ældre bronzealder periode I. *Kuml* 2015, s. 1-19.

Heinemeier, Jan 2011: *AMS 14C Dating Centre Report 525.* Institut for Fysik og Astronomi, Aarhus Universitet.

Herschend, Frands 1993: The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *Tor* 25, s. 175-199.

Holst, Mads Kähler, Marianne Rasmussen & Henrik Breuning-Madsen 2008: Cirkler, sfærer, hjulkors og høje. *By, marsk og geest* 20, s. 5-14.

Holst, Mads Kähler & Marianne Rasmussen 2013: Herder Communities: Longhouses,

Cattle and Landscape Organization in the Nordic Early and Middle Bronze Age. I: S. Bergerbrant & S. Sabatini (red.) *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Kristian Kristiansen.* BAR International Series 2508. Oxford, s. 99-110.

Holst, Mads Kähler, Marianne Rasmussen, Kristian Kristiansen & Jens-Henrik Bech 2013: Bronze Age „Herostrats“: Ritual, Political and Domestic Economies in Early Bronze Age Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* 79, 2013, s. 1-32.

Jensen, Peter Mose 2013: *Hestehaven. Arkæobotanisk analyse af to neolitiske huse fra Skanderborg.* Rapport fra Konserverings- og Naturvidenskabelig Afdeling, Moesgård Museum nr. 5, 2013. Højbjerg.

Kanstrup, Marie 2012: *When d15N values reveal manuring practice. Empirical evidence from fieldwork, charring experiments and archaeobotanical remains.* PhD thesis, Science and Technology, Aarhus University.

Kristiansen, Kristian 1999: Symbolic structures and social institutions. The twin rulers in Bronze Age Europe. I: Anders Gustafsson & Håkan Karlsson (reds.) *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh.* Göteborg, s. 537-552.

Mikkelsen, Martin 2005: *Teglværksvej, Bygum – en boplads fra ældre bronzealder.* Viborg Stiftsmuseum Bygherrerapport nr. 5. Viborg.

Müller, Sophus 1904: Vei og Bygd i Sten- og Bronzealderen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1904, s. 1-64.

Poulsen, Martin Egelund 2013: *Beretning for arkæologisk systematisk undersøgelse af HBV j.nr. 1275 Kongehøj etape II, Askov by, Malt sogn, Malt herred*. Museet på Sønderkov.

Rasmussen, Marianne 1999: Livestock without bones. The long-house as contributor to the interpretation of livestock management in the Southern Scandinavian Early Bronze Age. I: Charlotte Fabech & Jytte Ringtved (reds.) *Settlement and Landscape*. Højbjerg, s. 281-290.

Regnell, Mats 1994: Charred Plant Remains from Brogård, Southwestern Sweden. New Information on Early Bronze Age Farming. *Laborativ Arkeologi* 7, 1994, s. 37-44.

Regnell, Mats & Karl-Göran Sjögren 2006: Introduction and development of agriculture. I: Karl-Göran Sjögren (red.) *Ecology and Economy in Stone Age and Bronze Age Scania*. Lund, s. 106-169.

Rindel, Per Ole 1992: Oldtid i lange baner – arkæologiske undersøgelser på den kommende motorvej mellem Vejen og Holsted. *Mark og Monte* 1992, s. 38-43.

Rindel, Per Ole 1993: Motorvejen – et tværnsnit gennem oldtiden. *Fra Ribe Amt* 1993, s. 18-36.

Robinson, David 2000: Det slesvigske agerbrug i yngre stenalder og bronzealder. I: Lennart S. Madsen & Orla Madsen (reds.) *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og Bronzealder*. Haderslev, s. 281-298.

Thrane, Henrik 1979: Malede vægge. *Skalk* 3, s. 10-13.

Årlin, Camilla 1999: Under samma tak – Om „husstallets“ oppkomst och betydelse under bronsåldern ur ett sydiskandi-

naviskt perspektiv. I: M. Olausson (red.) *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning. RAÄ Arkeologiska Undersökningar*. Skrifter nr. 25. Stockholm, s. 291-307.

Summary

Bronze age farmers from inland southern Jutland - Early bronze Age three aisled longhouses from the settlement of Kongehøj II

Excavations in the municipality of Vejen have uncovered the well-preserved remains of Early Bronze Age (EBA). A total of 49 Early Bronze Age (EBA) houses are known of spread across 15 sites in the municipality. From the Kongehøj II site, some 10 EBA longhouses were documented; most of which exhibited signs of having been burnt. Six houses were C14 dated to the second half of EBA Period II (1400-1300 BC). The largest was House 1, measuring 40 meters in length and a width of 9 meters. It was possible to undertake a systematic macrofossil analysis of charred plant remains from all of the structural features of House 1 and the results have been combined with the structural evidence to give a better understanding of the use of space in House 1.

As with other longhouses from the Danish EBA, House 1 had a tripartite division. The two primary entrances were located along each of the long walls of the central room. Macrofossils from the central room comprised of weeds and waste from threshing- possibly reused as a floor insulator. A concentration of hulled barley could indicate the presence of a grain store in the central room. The western room was divi-

ded from the central room by a partition wall with a centrally placed doorway. This was the only room in which hearths were documented and is thus interpreted as the main living area of the house. Macrofossils from here were dominated by waste from wheat threshing. In the eastern room a burnt quern stone and fragments of loom weights were found in the postholes. Sherds from large storage vessels were also uncovered within the eastern gable wall. The macrofossil analysis revealed evidence for two grain stores, one containing naked barley and the other emmer wheat. Similar grain stores were also documented in the eastern room of House 5 and 12 from Kongehøj II and are known from other EBA houses in Jutland. With these positive indicators of both craft production, grain processing and storage; the eastern-room is interpreted as a multi-functional space. There were no traces of stalls in House 1, however stall partitions were found in House 3 from Kongehøj II, which is similar to house III from Legård i Thy.

Emphasis is often laid on the importance of cattle, when explaining the emergence of triple aisled houses during the EBA. However, archaeological evidence for livestock is rare on most settlement sites. On the other hand, finds related to cereal cultivation tend to dominate artefact assemblages on many sites. We should be cautious not to overestimate cattle farming with regard to arable farming, as they were likely mutually dependent.

The shift from a double aisled to triple aisled house architecture was partly due to the desire to make longhouses larger. Houses should be seen in the context of the general tendency of monumentalization in the wider landscape, that occurred

between 1500 and 1200 BC. It was during this period, that the construction of large burial mounds culminated. These monuments were located at prominent places in the landscape, near route-ways and rivers. Enormous resources were required for the construction of burial mounds and longhouses in the form of grass turf and timber respectively.

The reasoning that drove this intensive use of resources for mound and house building is a debated issue within Bronze Age research. The excavations of Skelhøj have shown that the process of constructing a burial mound was steeped in religious symbolism. However, it is difficult to archaeologically reconstruct a similar process in the construction of EBA houses, as we only have posthole evidence available. We have no indication of how longhouses may have been embellished or whether they were imbued with religious or ideological symbolism. Yet it is unlikely that these structures were only used for mundane farming activities, as they were likely to have been central sites where local religious and political activities were carried out.

Martin Egelund Poulsen, mag.art
Museumsinspektør
Museet på Sønderkov
Sønderkovgårdvej 2, 6650 Brørup
mep@sonderskov.dk

Scott Robert Dollar, MA
Museumsinspektør
Museet på Sønderkov
Sønderkovgårdvej 2, 6650 Brørup
sd@sonderskov.dk

Vestervang ved Vejen

– væggrøftshuse fra overgangen mellem yngre stenalder og ældre bronzealder

Af Martin Egelund Poulsen og Lars Grundvad

Museet på Sønderskov udgravede i 1996 en velbevaret hustomt fra slutfasen af yngre stenalder på lokaliteten Vestervang nord for Vejen. Der var tale om et toskibet langhus med væggrøfter, som var forsynet med ydre stolper i østdelen og indre anlæg mellem tagstolperækken og langvæggene i vestdelen. Husfundet var på dette tidspunkt unikt i Danmark. Men ti år senere dukkede endnu en hustomt op af samme type, blot 300 m fra den første. Dette langhus har aldrig været publiceret og skal derfor fremlægges og analyseres i sammenhæng med andre lignende husfund fra slutningen af senneolitikum og den tidligste bronzealder (ca. 1900-1500 f.Kr.). Huse med væggrøfter er indtil videre et sjældent fænomen i dette tidsrum, og de to eksempler fra Vestervang repræsenterer de mest velbevarede af slagsen. Husvariantens sjældne forekomst kan dog være resultat af bevaringsforholdene, så det er muligt, at væggrøftshusene var mere almindelige og veludbredte end hidtil antaget. Vestervanghusene og deres beslægtede husfund har tendens til at kombinere den to- og treskibede konstruktion, hvilket er interessant, da de stammer fra århundrederne før den markante arkitektoniske ændring finder sted omkring 1500 f.Kr., hvor den treskibede byggeskik bliver enerådende. Man har således eksperimenteret med nye løsninger i husbyggeriet allerede i slutningen af senneolitikum, hvilket tyder på en glidende overgang til det nye konstruktionsprincip, der skal blive fremherskende de næste 2500 år

Kort om væggrøftshuset

Langhuse med væggrøfter optræder sjældent på bopladser fra senneolitikum og ældre bronzealder i Norden, men de er meget almindelige i jyske bebyggelser fra yngre bronzealder og førromersk jernalder (f.eks. Becker 1972; Ethelberg 2000, s. 215 ff.). Væggrøftshuset fore-

kommer også før senneolitikum, hvor tragt-bæger- og enkeltgravskulturens eksempler primært er fundet i Østdanmark og Sydsvetrig (Andersson 1997; Nielsen 1998, s. 13 ff.).

Grøfterne, som er spor efter vægforløbet i et hus, kan være nedgravninger til fundering af tætstillet lodretstående tømmer i form af stav- og stolpevægge, men de kan også være

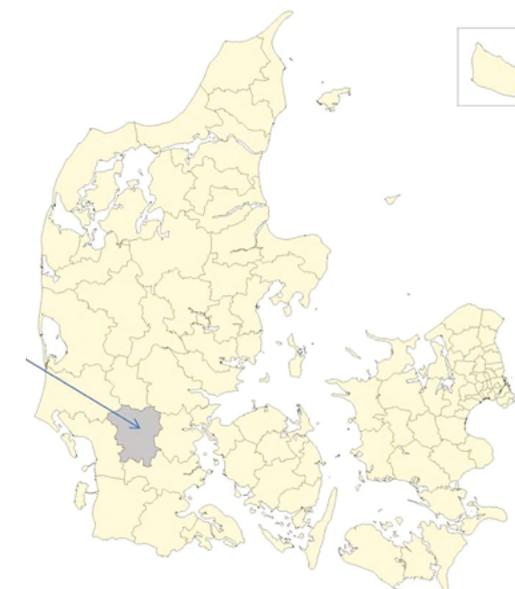

Fig. 1.

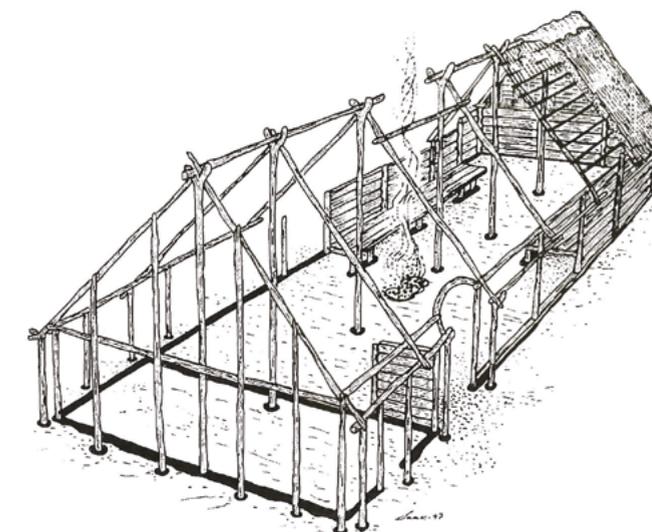
Vestervang-lokaliteten nord for det nuværende Vejen markeret med rødt. Grafik: Museet på Sønderskov.

The Vestervang locality highlighted in red, north of modern-day Vejen.

Fig. 2.

Rekonstruktion af hus 1 fra Vestervang V, set i perspektiv fra nordøst. Bemærk væggrøften, som skaber plads til vandretliggende tømmer, der danner fundament til en plankevæg. De indre anlæg mellem tagstolperækken og langvæggene i vestdelen er her tolket som spor efter bænkearrangementer. Tegning: Svend Aage Knudsen.

A reconstruction of House 1 from Vestervang V, seen in perspective from the north east. Note the wall trench, which creates the space for the horizontal sill timbers, that made up the foundation for an overlying stave plank wall. The inner structures between the row of roof bearing posts and the long walls in the western part are interpreted here as traces of benches.

spor efter fodremme. Sådanne tømmerstokker kan danne fundament til flere vægtyper. I yngre stenalder og ældre bronzealder har det næppe været den lerklinede fletværksvæg, som dominerede, da husene oftest mangler fund af lerkliningsrester. Grøfterne har snarere dannet basis for vægge af rent tømmer, men om det var plankevægge i stav- eller bulkonstruktion eller evt. tætstillede småstolper er vanskeligt at påvise. Dog foreligger der et senneolitisk husfund fra Flintbek i Holsten, som i væggrøften havde fragmentet af en forkullet fodrem bevaret med udskæring til en mindre kløvet stolpe (Zich 1994, s. 22 ff.). Imellem sådanne stolper kunne spinkle vandrette eller lodrette planker således være indkilet. Tømmervæggene har været forholdsvis lette, da væggrøfterne og dermed soklerne sjældent er mere end 20 cm brede. Grøfternes dybder er generelt overfladiske, hvilket netop taler for en hyppigere anvendelse af let nedgravede fodremme frem for vægge uden fundering, som umiddelbart kræver dybere nedgravninger. Der blev lavet en rekonstruktionstegning i forbindelse med fundet af det første Vestervanghus, hvilket

viser en let bulvægskonstruktion, som er funderet på vandretliggende tømmer i væggrøftsforløbet (fig. 2). De to Vestervanghuse og det nævnte hus fra Flintbek har været forsynet med et ydre stolpeforløb, så der var tale om dobbeltvægge. Dette er tilsyneladende karakteristisk for de senneolitiske væggrøftshuse, for denne regelmæssige ydre stolpesætning optræder ikke i de ældre neolitiske perioder eller i yngre bronzealder. Et andet særpræg for perioden er ikke mindst de indre anlæg mellem væggrøften og midtsulerækken, der er regelmæssigt placeret overfor hinanden. Disse træk vender vi tilbage til, men først skal Vestervang-lokaliteten og det upublicerede husfund fremlægges.

Vestervang-lokaliteten ved Vejen

De to væggrøftshuse blev opført på et langstrakt sanddomineret plateau, der mod vest var afgrænset af Vejen å med dens engarealer. Mod nord og syd var landskabet præget af diverse lavninger og dødishuller. I øst var plateauet afgrænset af et større højmoserområde

i form af Lys og Vels Moser (fig. 3). Samtlige vådområder er i nyere tid blevet afdrænet og opdyrket, men før de omfattende landskabsdraininger har plateauet fremstået markant og meget velafgrænset. Umiddelbart vest for åen ligger desuden det tidligere søbassin Vejen Mose. Ferskvand og potentielle vandveje lå således lige for døren, og derudover indgik området i et større landevejskompleks, der senere blev kendt som en del af Hærvejen. Landskabets kommunikative potentiale og ressourcerigdom forklarer den store mængde af fortidslevn i området. Foruden bosættelsen fra sen yngre stenalder er her intensive bebyggelsesspor fra bronze- og jernalderen samt gårdsanlæg fra middelalderen.

Langhuset i fokus har stået på kanten til Vejen ådal. Kun omkring 50 m mod vest dannede plateauet et forholdsvis brat fald ned mod åen og engarealerne. Adgangen til

drikkevand og mulighederne for græsning må således have været uproblematisk.

Et toskibet langhus med dobbeltvæg

Den seneste udgravning på lokaliteten blev gennemført i foråret 2006 og benævnes Vestervang VII¹. Det nyfundne væggrøftshus fik betegnelsen K5 og målte 17,5 m i længden og 7 m i bredden. Dermed har bygningen dækket et gulvareal på ca. 122 m². Langhuset var øst-vestligt orienteret, og formen var en anelse trapezoid, da særligt vestgavlen stod skævt i forhold til langvæggene (fig. 5). Nøjagtigt det samme var tilfældet for det første Vestervanghus, hvor vestgavlen heller ikke mødte langvæggene i rette vinkler (Hertz 1997, s. 23)².

I husets midterakse var tre kraftige tagstolper eller midtsuler med dybder op til 48 cm var placeret. Deres indbyrdes afstand var nogenlunde ensartet, og stolperækken lå på linie med den centrale stolpe i hver gavl. En 15-20 cm bred grøft dannede ramme om huset. Forløbet manglede dog i den nordøstlige del (fig. 5), men dette er resultat af bevaringsforholdene. Væggrøften var bortpløjet i denne afdeling, og dybden af den bevarede del var da også størst i vestdelen, hvor den lå på 10-15 cm.

Langs ydersiden af væggrøften var et stolpeforløb placeret – 10 i hver langside og 5 i hver gavl. Stolperne var spinklere og mindre dybt funderet i forhold til midtsulerne. Dog var de betydeligt dybere nedgravet end væggrøften, da hovedparten nåede 25-30 cm ned i undergrunden. Langvægstolperne stod lige overfor hinanden og kan dermed have været parvist forbundet med tværbjælker. Væg- og gavlstolpernes

Fig. 3.

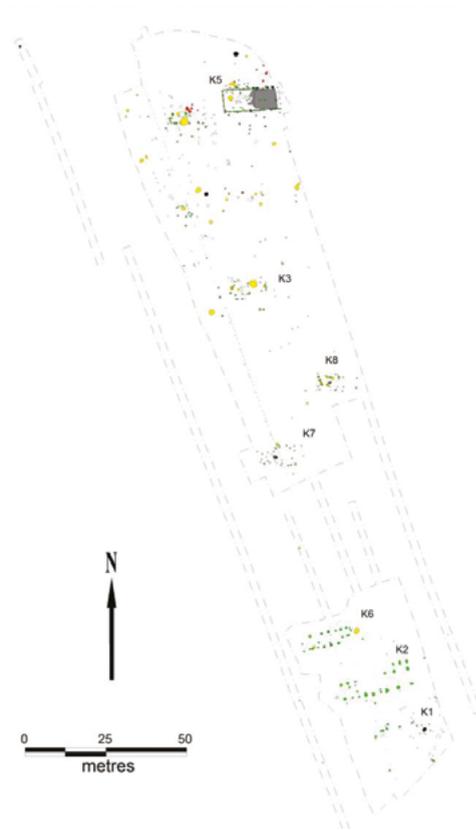
Landskabet nord for det nuværende Vejen på højt målebordsblad. De to fladeafdækninger er markeret med rødt. Nederst til venstre ses 2006-udgravningen (Vestervang VII), og øverst til højre ses den mindre udgravning fra 1996 (Vestervang V). Arealerne ligger på et nord-syd-orienteret sandplateau, der afskæres af Vejen å i vest og et større moseområde i øst. Grafik: Museet på Sønderkov, efter Kort- og Matrikelstyrelsen.

The landscape north of present day Vejen from a late 19th century map, the two archaeological sites are highlighted in red. To the lower right is the 2006 excavation (Vestervang VII) and to the upper right the smaller excavation from 1996 (Vestervang V). Both areas lie on a north-south orientated sand plateau, which is demarcated by the river Vejen to the west and a large expanse of bog to the east.

Fig. 4.

Den samlede fladeafdækning af Vestervang VII. Væggrøftshuset ses længst mod nord. Hustomterne og gruberne længere mod syd stammer fra yngre bronzealder, mens klyngen af bygninger længst mod syd er dateret til tidlig middelalder. Grafik: Museet på Sønderkov.

The complete excavation area of Vestervang VII. The wall trench house is seen furthest to the north. The houses and pits just to the south to the south are dated to the Late Bronze Age, whilst the assemblage of buildings furthest to the south are Early Medieval. Grafik: Museet på Sønderkov.

indbyrdes afstand lå generelt på ca. 1,5 m. Men nær midten af langvæggene, lidt forskudt mod øst, var mellemrummet kun 1 m bredt. Dette tolkes som spor efter modstillede indgange, og dermed har husets hovedindgangsparti tilsyneladende ligget ved grænsen mellem husets to hovedrum (fig. 5). Situationen med to forskellige vægforløb tyder på, at dobbeltvæggen rummede to forskellige konstruktionstyper. Den ydre stolpevæg kan ud fra stolpernes indbyrdes afstand repræsentere en bulvæg, hvor vandretliggende planker var indkilet mellem de jordgravede stolper. Derimod er den indre væggrøft sandsynligvis spor efter en let nedgravet fodrem, der dannede fundament til en spinklere vægtype.

Indre strukturer – stolpesæt, forsækning og ardspor

I vestdelen blev der mellem langvæggene og midtsulerækken erkendt fire halvbredde stolpehuller. De var placeret 1,2 m fra ydervæggen og dannede to modstillede par med

en indbyrdes afstand på ca. 2,75 m. Det sydøstlige anlæg bestod af dobbeltstolper (fig. 5). Dybden på de indre stolpehuller varierede mellem 15 og 20 cm. De fire anlæg i vestdelen er blevet tolket som fundamenter til en form for bænkelignende arrangementer (Laursen 2006), hvilket også var det oprindelige tolkningsforslag i forbindelse med fundet af det første Vestervanghus. De indre anlæg skulle således afspejle jordgravede ben til slagbænke, der i ryggen var forbundet med langvæggene (fig. 2). I så fald repræsenterer vestdelen selve beboelsesafdelingen.

En anden tolkning af de symmetrisk placerede anlæg er indrettet på tagstøttende funktioner. Her kan de repræsentere tagbærende stolpesæt, og dermed skulle der

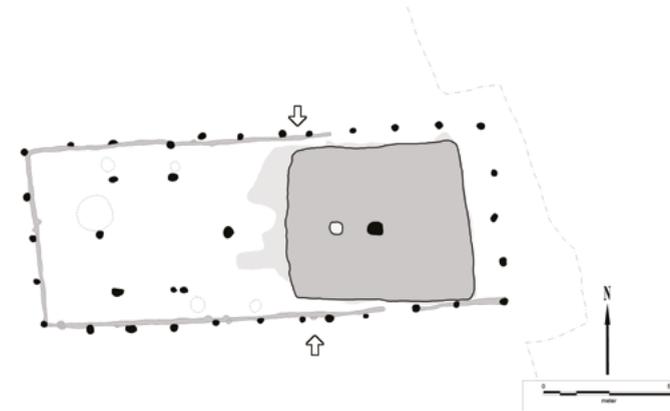

Fig. 5.

Plan af K5 fra Vestervang VII. Med sort er stolpehullerne angivet, lysegrå markerer væggrøften og den mørkegrå plamage i øst er forsækningen, mens den omkringliggende lysegrå farve angiver udstrækningen af det ardløjede areal, hvilket inkluderer hele det forsænkede gulv. Den hvide plet i forsækningen er en lille grube. Pilene angiver husets formodede indgange. Grafik: Museet på Sønderkov.

A plan of K5 from Vestervang VII. Post-holes are highlighted in black, light grey indicates the wall trench, whilst the dark grey colour to the east indicates the depression. The surrounding light grey colour indicates the extent of the ardloughed area, which includes all of the sunken floor. The white spot in the depression is a small pit. Arrows indicate the supposed entrances.

være tale om et tidligt flirteri med den treskibede byggeskik. Dette tolkningsforslag nævnes også som en mulighed i artiklerne om det første Vestervanghus (Hertz 1997, s. 23; Hertz & Knudsen 1997, s. 7), hvilket skal tages op nedenfor i artiklens afsluttende kapitel.

Husets østdel bestod af en let rektangulær forsækning med en udstrækning på 7 x 6 m, som havde en bevaret dybde på 20-30 cm i undergrunden. Forsækningens bundflade var plan, og siderne var forholdsvis stejle. Umiddelbart vest for den østlige midtsule fandtes en lille grube, hvis funktion dog er ukendt. De manglende informative aktivitetsspor gør det uklart, hvad der er foregået i det forsænkede østrum. Der er dog flere eksempler på hustomter i Jylland, hvor diverse håndværksaktiviteter har fundet sted på de nedgravede gulve (Boas 1983, s. 93; Feveile & Lauridsen 2007). Derudover ved vi fra andre jyske lokaliteter, at madforråd blev oplagret i disse afdelinger (Jensen 2013; Robinson 2000, s. 286). Der er efterhånden flere eksempler på, at der netop i østdelen stod korn opbevaret i husene fra både yngre stenalder og ældre bronzealder, og i nogle tilfælde kunne spisekammeret endda lokaliseres til den

østlige gavlen (Andreasen 2011, s. 23 ff.). Her er det interessant, at huset fra Vestervang V rummede et klart adskilt gavlrum i øst (fig. 9). Om dette var husets forråds-kammer kan desværre ikke afgøres, da der aldrig blev udtaget jordprøver til arkæobotaniske analyser fra væggrøften og stolpehullerne.

Fyldmaterialet i forsækningen bestod af homogent og let humøst mørkebrunt sand, hvori der blev fundet lidt trækul, små brændte knoglefragmenter og

Fig. 6.

Ardspor på det forsænkede husgulv, som fremkom efter tømmningen af gulvhullet. Foto: Kasper Lambert Johansen for Museet på Sønderkov.

Traces of ard ploughing from the sunken floor, observed after the fill had been excavated.

ikke mindst flintaffald og potteskår fra husholdningskeramik. Manglende lagdelinger i forsækningsfylden tyder på, at opfyldningen af hullet foregik hurtigt i én ombæring. Hvis det stod åbent i dagevis efter husets nedrivning, burde flyvesandslag for eksempel være til stede.

Efter den nænsomme bortgravning af forsækningsfylden kom tydelige pløjspor frem i form af muldstriber i den lyse undergrund (fig. 6). Pløjningen må være foretaget med en krogard, som var det almindelige pløjeredskab i yngre stenalder og ældre bronzealder. Fænomenet med ardløjning på forsænkede husgulve er velkendt – specielt på de jyske lokaliteter (f.eks. Dollar 2013, s. 44; Sarauw 2006, s. 39). Dette hænger naturligvis sammen med, at nedgravede rum fra sen yngre stenalder og den tidligste bronzealder primært optræder i Jylland. Pløjningen af husgulvene blev muligvis udført som led i en symbolsk rituel handling, der var forbundet med husets opgivelse. Med mindre vi alternativt antager, at de neddybede gulve faktisk blev dyrket. Under alle omstændigheder stammer ardsportene næppe fra markpløjning ovenfra, der altså blev foretaget efter gulvenes forsejling. Dertil er ardens indhug for overfladisk. Forsænkningen havde en maksimaldybde på 30 cm, hvilket overordnet set er ret nor-

malt. Men der kendes også en del husgulve, som er betydeligt dybere (Dollar 2013, s. 43; Jensen 1973, s. 65 ff; Sarauw 2006, s. 33). Den simple krogard, som kun lavede riller i mulden, kunne ikke nå så langt ned i dybden.

Genstandsmaterialet og dateringen

Kun fra ét af husets stolpehuller dukkede et genstandsfund op. Det var et tykvægget, letbrændt og groftmagret skår fra et husholdningslerkar, som er typisk for overgangsfasen mellem yngre stenalder og ældre bronzealder. De resterende fund stammede fra forsænkningen i østdelen. Neddybede gulvarealer rummer som regel større mængder af grov bopladskeramik og flinhugningsaffald, men det forekommer ligeledes, at mere daterbare fund dukker op i form af finere keramik med ornamentering eller fladehuggede dolke, segl og pilespidser af flint. For at registrere samtlige fund, blev forsækningsfylden udgravet i kvadratmeterfelter og efterfølgende soldet.

Genstandsmaterialet fra forsækningsfylden bestod helt overvejende af flintaffald i form af afslag og behuggede stykker samt mindre fragmenter af diverse husholdnings-

Fig. 7.

K5 fra Vestervang VII i fotooprettet tilstand. Bemærk forsænkningen mod øst. Den tydelige cirkulære grube i vest blev i udgravningsprocessen antaget at tilhøre huset, men den viste sig senere at være over 1000 år yngre. Foto: Steffen Terp Laursen for Museet på Sønderkov.

K5 from Vestervang VII in a photographic reconstruction. Note the sunken floor to the east. The highly visible circular pit to the west was interpreted as belonging to the house during the excavation phase, but later turned out to be over 1000 years younger.

lerkar. Keramikken kunne opdeles i to grupper, hvor den ene var repræsenteret af meget grove og tykvæggede skår, mens den anden bestod af lidt finere gods. Flintaffaldet kan ikke dateres nærmere, men keramikken kan på trods af den meget fragmenterede tilstand placeres i slutningen af senneolitikum eller begyndelsen af ældre bronzealder (dvs. SN II-ÆBA I: ca. 1900-1500 f.Kr.). Der er således tale om en lidt bred datering. Desværre fremkom der ingen nærmere daterbare genstande. Fundet af en ildskørnet spids af et fladehugget emne var heller ikke anvendelig i denne sammenhæng.

En pudsig iagttagelse blev gjort midt i forsækningsfylden, hvor 41 afslag fra samme flintblok lå i en tæt koncentration, som var de oprindeligt nedlagt i en nu opløst beholder. Der kan således være tale om en bevidst deponering af de skarpe genstande. Fund af tætte flintafslagskoncentrationer kendes fra andre lokaliteter, hvor de indgår i både huse og grave (Ebbesen 1981; Grundvad 2013, 6). Et meget ældre indslag i form af to små flækkeblokke fra jægerstenalderens Maglemosekultur blev også fundet i opfyldningsjorden. Om de er tilfældigt havnet i forsænkningen eller bevidst deponeret er uvist, men der kendes andre tilfælde med „antikviteter“ i periodens hustomter³.

På grund af manglen på fund, der kunne datere langhuset mere præcist, blev der udtaget jordprøver til kulstof-14 datering. De blev hentet fra en større grube i vestdelen, der i selve udgravningsfasen blev tolket som husets permanente ildsted. Desværre skulle den trækulsholdige grube vise sig at stamme fra slutningen af yngre bronzealder eller den spæde begyndelse af førromersk jernalder (ca. 800-400 f.Kr., AAR10778-10779). Dermed indgik anlægget i grubeansamlingen i den nordlige

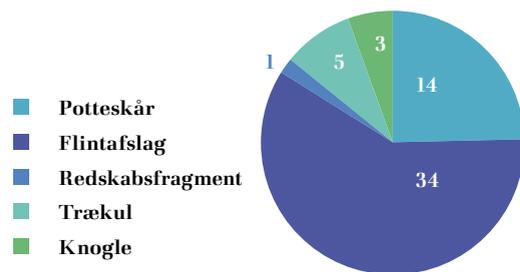

Fig. 8.

Cirkeldiagram over fordelingen af fundkategorierne i forsænkingsfylden i østdelen af K5. Fordelingen er baseret på fundantallet inden for hver genstandsgruppe. Grafik: Museet på Sønderkov.

A pie chart illustrating the distribution of find assemblage categories from the fill of the depression in the eastern part of K5. The distribution is based on the number of finds within each group.

feltedel, der sikkert tilhørte bebyggelsen fra den yngre bronzealder, som lå kun 20 m længere mod syd (fig. 4).

Således må hustypologien anvendes til en nærmere datering, og heldigvis er der meget store ligheder med huset fra Vestervang V, der lå kun 300 m nordøst for K5. Dette hus er dateret af to kulstof-14 prøver, der begge henviser til slutningen af senneolitikum (Hertz 1997)⁴. De to huse fra Vestervang er meget ensartede, og kan teoretisk set være samtidige eller opført indenfor enkelte generationer. De slående fællestræk er den let trapezoide form med den halvskeve vestgavl, væggrøften med de flankerende yderstolper, de indre anlæg i vestdelen og et klart defineret østrum – om end det sidste er udformet ret forskelligt i de to huse

(se fig. 5 og 9). Den førnævnte hustomt fra Flintbek i Holsten, der blev fundet under en gravhøj syd for Kiel og udgravet fire år før Vestervang V, minder meget om husene fra Vejen. Det var dog kun den østlige del af huset, som var højforseglet og dermed bevaret. Men Flintbek-huset havde både midtsuler og væggrøft med flankerende yderstolper (Zich 1994). Desuden er det veldateret, idet den overliggende gravhøj stammer fra ældre bronzealder, og der blev foretaget fire kulstof-14 dateringer, som gennemsnitligt henviste til 1890-1770 f.Kr.⁵. Dette stemmer således overens med dateringen af det første Vestervanghus.

Vestervanghusenes nærmeste paralleller

Det er nu på tide at gå uden for lokalområdet i Sydjylland og rette opmærksomheden på de øvrige væggrøftshuse samt andre langhuse fra senneolitikum og den tidligste bronzealder, der rummer fællestræk med Vestervanghusene. Som nævnt repræsenterer de to langhuse fra Vestervang de mest velbevarede væggrøftshuse fra overgangen mellem yngre stenalder og ældre bronzealder. Flintbek-husets vestdel, der lå uden for gravhøjens beskyttende tørvelag, var for længst bortpløjet. De resterende midtsulehuse med væggrøfter fra perioden tæller foreløbigt ganske få eksempler. Fra Sydvestjylland kendes et hus fra Sjelborg ved Esbjerg (Qvistgaard 2014) og muligvis Hennebysvej ved Filsø (Bentsen 2014), og i Nordvestjylland har vi to eksempler fra Mejrup-egnen ved Holstebro (Steen 2003; Fund & Fortidsminder 180510-350). Fra Østjylland kendes to væggrøftshuse fra Petersborg ved Østbirk og Vilholtgård nær Skanderborg (Borup 1998 & 1999). Således foreligger der ud over Vestervanghusene

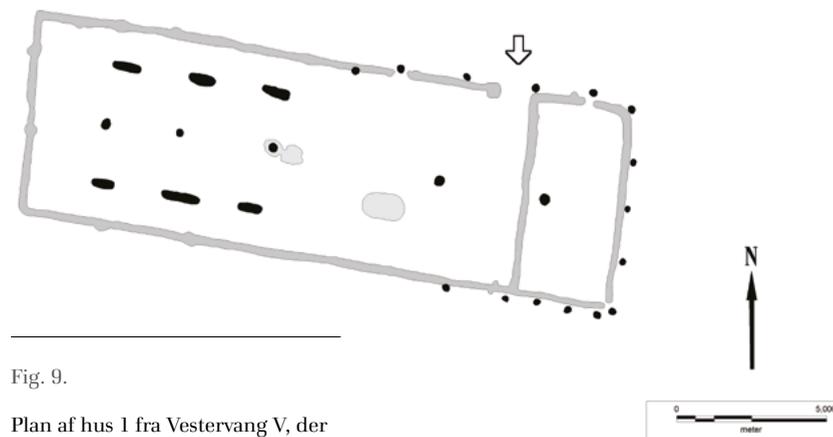

Fig. 9.

Plan af hus 1 fra Vestervang V, der måler 20 x 6,8 m. Sort markerer stolpehullerne. Mørkegrå angiver væggrøften og lysegrå er varmepåvirkede anlæg, hvor det største tolkes som husets primære ildsted. Pilen markerer et formodet indgangsparti. Bemærk den tværgående væggrøft, der danner et østligt gavlrum. Grafik: Museet på Sønderkov, efter Hertz 1997.

Plan of House 1 from Vestervang V, measuring 20 x 6,8 m. Post-holes are highlighted in black. Dark grey indicates the wall-ditch and light grey outlines heat affected structures, of which the largest is interpreted as the primary fireplace of the house. The arrow indicates the supposed entrance. Note the crossing wall trench, that creates an eastern gable room.

kun seks væggrøftshuse fra perioden i Danmark – såvidt artiklens forfattere er orienteret. Og som det fremgår, stammer de alle fra Jylland. Hustomterne er mere eller mindre fragmentarisk bevaret. Fire af husene har forsænket gulv i østenden ligesom i vestdelen, flankerende yderstolper samt halvskeve gavle er ligeledes elementer, der går igen i disse væggrøftshuse.

Et par andre hustomter fra Østjylland skal nævnes i denne sammenhæng, selvom de

ikke har grøfter i vægforløbet. Det drejer sig om det monumentale hus III fra Hemmed Kirke på Djursland og et nyere fund fra Skovsgårde ved Hørning (Boas 1993; Jensen 2012). De rummede begge indre anlæg i stil med de ovenfor omtalte stolpehuller i vestdelen. Hemmed Kirke-huset på 43 x 7 m havde ligefrem to rum, hvor fænomenet var til stede. Det ene lå ved vestenden og det andet var placeret i østdelen. I begge tilfælde var der tale om to sæt af aflange stolpeanlæg, der omgav et centralt beliggende ildsted. Det var med fundet af dette langhus, at tesen om møbellignende strukturer først opstod (Boas 1993, s. 125). I det betydeligt mindre Skovsgårde-hus på 15,7 x 6,8 m var tre stolpesæt til stede i vestdelen mellem langvæggene og midtsulerækken. Også her var et varmepåvirket anlæg centralt placeret, nemlig en stor kogestensgrube (Jensen 2012, s. 9). Langsiderne i de to huse bestod ligeledes af dobbeltvægge, men her rummede de en ekstra stolperække frem for en grøft. Således er der visse ligheder med væggrøftshusene. Dateringsmæssigt passer de også ind i billedet, da husene er kulstof-14 dateret til senneolitikums slutning og bronzealderens tidligste afsnit (ca. 1830-1630 f.Kr.)⁶.

Regional gruppe eller alment udbredt fænomen

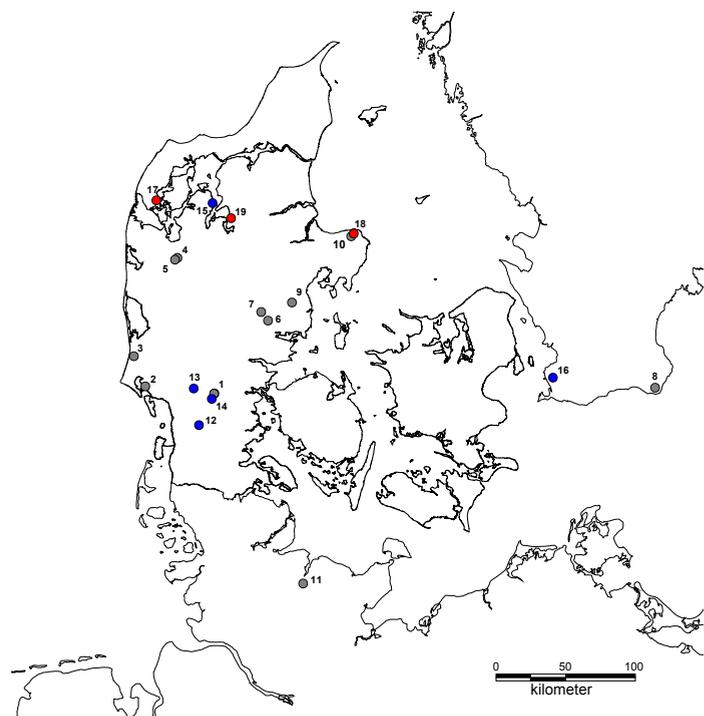
Med fundet af det seneste Vestervanghus blev det foreslået, at husene fra Vejen repræsenterede en lokal byggetradition, der måske var influeret af nordtysk arkitektur (ud fra Flintbekhuset – Laursen 2006, s. 6). Ligeledes blev det overvejet, om de toskibede væggrøftshuse var et regionalt fænomen, der primært var knyttet til Syddjylland og Nordtyskland (Poulsen 2008, s. 18). På trods af det sparsomme materiale må det ud fra sidste afsnit antages, at langhusvarianten var udbredt over et betydeligt større område, der inkluderede hele eller størsteparten af Jylland og Slesvig-Holsten. Muligvis var den sågar udbredt i Sydsverige. En ældre udgravning ved Hagestad i Sydøstskåne påviste i 1972 et par senneolitiske småhuse med væggrøfter, der tilsyneladende var stolpeflankererede (Strömberg 1992, s. 70).

Set med nutidens arkæologbriller var udgravningsfelterne for små, og flere af de erkendte hustomter blev derfor næppe afdækket i deres fulde udstrækning. Men ud fra et par af husenes karakteristika er der højest sandsynligt tale om bygninger med klare paralleller til Vestervanghusene⁷. Et foreløbigt udbredelseskort ses på fig. 10, hvor de nævnte husfund er markeret med grå cirkler. Foreløbigt kan det konkluderes, at husvarianten har sit tyngdepunkt i Syd-, Vest- og Østjylland. Men nye husfund fra andre regioner vil muligvis ændre dette billede væsentligt.

Fig. 10.

Udbredelseskort over husfund fra senneolitikum og den tidligste bronzealder i Sydsandinavien, der har markante fællestræk med Vestervanghusene (grå cirkler). Derudover rummer kortet øvrige hybridformer mellem to- og treskibede langhuse (røde cirkler) og treskibede langhuse med tidlige C14-dateringer, der henviser til de nærmeste århundreder før 1500 f.Kr. (blå cirkler). 1: Vestervang V og VII. 2: Sjelborg. 3: Hennebysvej. 4: Tovstrup Huse. 5: Mejrup. 6: Petersborg. 7: Vilholtgård. 8: Hagestad. 9: Skovsgårde. 10: Hemmed Kirke. 11: Flintbek. 12: Højgård. 13: Nørregård VIII. 14: Kongehøj III. 15: Tromgade. 16: Elinelund. Grafik: Museet på Sønderkov. 17: Ginnerup. 18: Dyrballe. 19: Fjordglimt.

Distribution map of Late Neolithic and the Earliest Bronze Age house sites in southern Scandinavia, which share some common characteristics with the houses from Vestervang (grey circles). The map also shows other hybrid forms between two- and three-aisled longhouses (red circles) and three-aisled longhouses with early C14 dates, from the last centuries up to 1500 B.C.

De to huse fra Vestervang er usædvanligt velbevarede. De har stået på et sandplateau, der kun har været ekstensivt opdyrket. Hovedparten af det nordtyske Flintbek-hus var beskyttet af en gravhøj, og huset fra Hennebysvej lå under tykke lag af flyvesand, vækst- og kulturlag. Mange væggrøfter må med andre ord for længst være bortpløjet på grund af deres overfladiske karakter. Denne problematik er berørt i tidligere sammenhænge, hvor der stilles spørgsmålstejn ved, om der overhovedet er tale om en sjælden variant indenfor det toskibede hus (Dollar 2013, s. 47). Dermed kan velbevarede hustomter af „Vestervang-typen“ næsten kun forventes at blive fundet i områder, der har været skånet for dybdepløjning i nyere tid. Det er derfor vigtigt at være opmærksom på husenes øvrige karakteristika, hvilket især gælder den indre stolpesætning i vestdelen.

Hybridformer mellem den to- og treskibede byggeskik

At langhusene af Vestervang-typen repræsenterer et veludbredt fænomen på trods af deres foreløbige sjældenhed, bliver ikke mindre interessant, når der ses nærmere på husenes indre stolpesætning, som i fem tilfælde afspejler en kombineret to- og treskibet konstruktion. Det er alment kendt og accepteret, at den treskibede byggeskik indføres i løbet af ældre bronzealder, hvilket vil sige omkring 1500 f.Kr. Denne tradition med to indre tagbærende stolperækker fortsætter kontinuerligt som den dominerende støttestruktur i langhusene helt op til vikingetiden. Men i århundrederne før 1500 f.Kr. er der faktisk kendskab til den treskibede byggeskik, hvor den af og til anvendes enten helt eller delvist. Der er efterhånden flere treskibede langhuse til rådighed med tidlige dateringer – ikke mindst i den

sydlige del af Jylland⁸. Derudover blev der eksperimenteret med den treskibede skik. Her kunne østdelen have én stolperække langs midteraksen, mens vestdelen rummede to rækker, der var anbragt længere ude mod langvæggene (Bech & Olsen 2013, s. 15; Beck & Hansen 2012, s. 17 ff.). I andre tilfælde var der tale om begge konstruktionsformer i hele langhuset, så det nærmest blev fireskibet (Wincentz & Boas 2002). Disse hybridformer mellem den to- og treskibede byggeskik er placeret i århundrederne mellem ca. 1800 og 1500 f.Kr., hvilket svarer til tidsplaceringen af de hustomter, der har fællestræk med Vestervang-husene.

Spørgsmålet er, om husene fra Vestervang og deres artsfæller også repræsenterer hybridformer mellem de to konstruktionsformer. Der kan med rette argumenteres for, at de vestlige anlæg mellem midtsulerækken og langvæggene afspejler en form for faste arrangementer til sidde- og sovebrikse, da tre eksempler som nævnt viser, at stolperne omkranser større ildsteder og kogegruber på en regelmæssig facon (Boas 1993, s. 133; Jensen 2012, s. 6). Stolpehullerne havde en dybde på 15-30 cm, hvilket er mindre end tagstolpernes generelle dybder. Formen er ofte aflang, og der kan være spor efter 2-3 tætstillede stolpespor i anlæggene. Deres regelmæssige beliggenhed over for hinanden minder dog i høj grad om stolpesæt, og afstanden mellem langvæggene og midteraksen svarer omtrent til forholdene i bronzealderens treskibede langhuse. Det er hermed forsvarligt at antage, at huse af Vestervang-typen afspejler et eksperiment med den nye byggeskik. Deres tidsplacering svarer desuden til de kendte hybridformer, som også er placeret i århundrederne op til 1500 f.Kr. Desuden viser udbredelsen af tidlige treskibehuse og de kombinerede konstruktioner inklusive Vestervang-typens

huse et tyngdepunkt syd for Limfjorden og nord for Kongeåen (fig. 10). De ligger gerne i nærheden af potentielle land- og vandfærdelsårer i landskabet, hvilket jo også var tilfældet for Vestervang-lokaliteten. Nye idéer har cirkuleret rundt og ophobet sig der, hvor kommunikationsmulighederne var størst. Jylland har dannet bro mellem Kontinentet og Skandinavien, så det er måske ikke helt tilfældigt, at husene i fokus netop er koncentreret her, da de repræsenterer noget nyt inden for arkitekturen.

Afslutning

I midten af ældre bronzealder, hvilket vil sige århundrederne fra 1500 til 1200 f.Kr., er den treskibede byggeskik blevet altdominerende. De gamle traditioner med midtsuler og forsænkede gulve er helt forladt. De første generationer af treskibede langhuse bygges robust og monumentalt i store dele af Jylland (se Poulsen & Dollar i denne årgang af By, marsk og geest). Traditionen med dobbeltvægge ophører, men til gengæld bliver enkeltvæggene nu bygget af meget kraftigere stolper og får en hidtil uset robusthedsgrad. Brugen af treskibede konstruktioner giver netop mulighed for at bygge større, og i den forbindelse går de mere spinkle bygningstræk af mode, som for eksempel de lette trækonstruktioner på fodrem. Det er først senere i bronzealderen, hvor monumentalbyggeriet med sit store forbrug af tømmerressourcer er ophørt, at væggrøftshuset igen bliver en integreret del af den jyske byggeskik. Denne artikel er den første syntese om væggrøftshusene fra senneolitikum og den tidligste bronzealder. Et vigtigt formål er at skabe øget opmærksomhed omkring den karakteristiske husvariant, hvilket forhåbentligt resulterer i flere fund af typen. De bidrager væsentligt til den gamle diskussion omkring overgan-

gen til den treskibede byggetradition, hvor vi her får indtryk af et mere langvarigt og glidende forløb i forbindelse med den arkitektoniske ændring.

Noter

1. 2006 – udgravningens administrative betegnelse er HBV 1251 Vestervang VII. Lokalitets/SB-nr. 190103-93. Udgravningsleder var Steffen Terp Laursen. 1996-udgravningens betegnelse er HBV 698 Vestervang V. Lokalitets/SB-nr. 190103-67. Udgravningsleder var Ejvind Hertz.
2. Her skal det påpeges, at Vestervang V-husplanen er vist spejlvendt i artikelen i Mark og Montre fra 1997. Det samme er tilfældet, da den tre år senere indgår i første bind af Det Sønderjyske Landbrugs Historie (Ethelberg 2000, s. 167).
3. I et forsænket hus fra senneolitikum i Tuesbøl ved Brørup vest for Vejen blev der fundet en tyndnakket flintøkse fra Tragtbægerkulturen (ca. 3800-2800 f.Kr.) samt et par flintskrabere af ældre stenalder-karakter (Grundvad & Dollar 2014, s. 9).
4. De to C14-dateringer gav resultaterne 1870-1780 f.Kr. og 1890-1690 f.Kr. (hhv. AAR-2948 og AAR-3109). De ligger således begge i den senere del af senneolitikums anden periode (SN II: 1950-1700 f.Kr.). Dateringerne blev foretaget på trækul fra væggrøften og et varmpåvirket anlæg ved den mellemste midtsule (Hertz 1997, s. 25 – se også Ethelberg 2000, s. 169).
5. Flintbek-huset var en brandtomt, og dateringerne blev foretaget på trækul.

En af C14-dateringerne afviger lidt fra de tre øvrige, da den ligger i sen enkeltgravstid og senneolitikums første periode (2450-2030 f.Kr.). Denne er sandsynligvis for gammel, hvilket kan skyldes egetømmerets høje egenalder. De resterende dateringsresultater henviser derimod alle til senneolitikum og bronzealderens første periode: 2130-1780 f.Kr., 1900-1670 f.Kr. og 1880-1670 f.Kr. (Zich 1994, s. 29 – se også Ethelberg 2000, s. 169.)

6. Hemmed Kirke hus III er C14-dateret til 1730-1700 f.Kr. (K5781 – Boas 1993, s. 125). Skovsgårde-huset er af to C14-dateringer placeret i 1830-1663 f.Kr. og 1776-1628 f.Kr. (AAR19863-19864, Anja V. Jensen pers. medd.).
7. I Vestnorge er der undersøgt en halv snes toskibede huse med mere eller mindre uregelmæssige og ret brede omkransende grøfter. De har dog ikke samme karakter som de jyske væggrøftshuse, og de norske eksempler tolkes desuden som midtsulehuse med omgivende drænggrøfter (Diinhoff 2005; Johnson & Prescott 1993, s. 81). Fra Nordtyskland kendes nogle lokaliteter med toskibede væggrøftshuse i området omkring Elben, men de har lidt afvigende karakter og stammer i øvrigt fra yngre bronzealder (Assendorp 1997; Först 1997; Gebers 1997).
8. Fra Højgård ved Gram kom de første tidlige dateringer af treskibede langhuse, hvor et par stykker blev C14-dateret til ca. 1880-1690 f.Kr. og 1610-1460 f.Kr. (Ethelberg 2000, s. 174). Sidenhen er flere kommet til fra Nørregård VIII ved Holsted og Kongehøj III ved Vejen, hvor tre treskibede langhuse via flere C14-dateringer blev henvist til senne-

olitikum og tidlig ældre bronzealder (hhv. 1985-1866 f.Kr. AAR19588-19589 og 1775-1500 f.Kr. AAR19282-19284 & AAR19298-19300). Derudover rummer lokaliteterne Tromgade ved Skive, Elinelund ved Malmö og Kvåle i Rogaland treskibede langhuse, der er C14-dateret til århundrederne lige før 1500 f.Kr. (Bech & Olsen 2013, s. 15; Sarnäs & Paulsson 2001, s. 56 ff.; Soltvedt et al. 2007, s. 59 ff.).

Litteratur

- Andersson, Thomas 1997: Neolitiskt hus med väggränna från St. Herrestad. I Per Karsten (red.): *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna*. RAÄ Arkeologiska Undersökningar nr. 22. Lund, s. 27-38.
- Andreasen, Marianne Høyem 2011: *Kongehøj I og II. Makrofossilanalyser fra en røse/gravhøj fra senneolitikum/ældre bronzealder og en række hustomter fra ældre bronzealder periode II*. Rapport fra Konserverings- og Naturvidenskabelig Afdeling, Moesgård Museum nr. 3, 2011. Højbjerg.
- Assendorp, Jan Joost 1997: Die bronzezeitliche Siedlung in Hitzacker, Niedersachsen. I Jan Joost Assendorp (red.): *Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa*. Internationale Archäologie Band 38. Espelkamp, s. 51-59.
- Bech, Jens-Henrik & Anne-Louise Haack Olsen 2013. Early Bronze Age houses from Thy, Northwest Denmark. I: *Karl-Heinz Willroth (red.) Siedlungen der Bronzezeit. Beiträge zur Siedlungsarchäologie und Paläoökologie des zweiten vorchristlichen Jahrtausends in Südsandinavien, Nord-*

- deutschland und den Niederlanden. Studien zur Nordeuropäischen Bronzezeit*, Band 1. Neumünster, s. 9-32.
- Becker, Carl Johan 1972: Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland. 3. Vorbericht: Die Ausgrabungen 1967-68. *Acta Archaeologica XLII*, 1971, s. 79-110.
- Boas, Niels Axel 1983: Egehøj. A Settlement from the Early Bronze Age in East Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 2, 1983, s. 90-101.
- Boas, Niels Axel 1993: Late Neolithic and Bronze Age Settlements at Hemmed Church and Hemmed Plantation, East Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 10, 1991, s. 119-135.
- Borup, Per 1998: Petersborg. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1997*, nr. 360, s. 179.
- Borup, Per 1999: Vilholtgård. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1998*, nr. 440, s. 206-207.
- Diinhoff, Søren 2005: Tidlige jordbrugsbosætninger på Vestlandet med spor efter toskibede langhuse. *Primitive tider* 7, 2004, s. 41-48.
- Dollar, Scott Robert 2013: Hustomter fra senneolitikum og tidligste bronzealder i Vejen Kommune. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* 14, 2012, s. 39-49.
- Ebbesen, Klaus 1981: Flintafslag som offer. *Kuml* 1980, s. 147-157.
- Ethelberg, Per 2000: Bronzealderen. I L.S. Madsen og O. Madsen (red.): *Det Sønderjyske Landsbrugs Historie. Sten- og Bronzealder*. Skrifter fra Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 81. Haderslev, s. 135-280.
- Först, Elke 1997: Die spätbronzezeitlichen Siedlungsbefunde von Hamburg-Marmstorf. I Jan Joost Assendorp (red.) *Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa*. Internationale Archäologie Band 38. Espelkamp, s. 40-48.
- Gebers, Wilhelm 1997: Die jungbronzezeitlichen Häuser von Ochtmissen Fundstelle 33, Stadt Lüneburg. Bautyp und funktionale Aspekte der Innengliederung der Häuser vom Typ Ochtmissen. I Jan Joost Assendorp (red.) *Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa*. Internationale Archäologie Band 38. Espelkamp, s. 60-74.
- Hertz, Ejvind 1997: Vestervang-huset fra sen bondestenalder – Et usædvanligt arkæologisk fund på motorvejen ved Vejen. *Mark og Montre* 1997, s. 21-25.
- Hertz, Ejvind & Svend Aage Knudsen 1997: Stenalderhuset fra Vejen – sjældent fund ved motorvejen. *Museumsavisen Holsted-Brørup-Vejen* 31, 1997, s. 6 - 9.
- Jensen, Jens Aarup 1973: Bopladsen Myrhøj. 3 hustomter med klokkebægerkeramik. *Kuml* 1972, s. 61-122.
- Jensen, Peter Mose 2013: *Hestehaven. Arkæobotanisk analyse af to neolitiske huse fra Skanderborg*. Rapport fra Konserverings- og Naturvidenskabelig Afdeling, Moesgård Museum nr. 5, 2013. Højbjerg.
- Johnson, Trine & Christopher Prescott 1993: Late Neolithic houses at Stokkset, Sande in Sunnmøre. *Arkeologiske Skrifter fra Historisk Museum* 7, 1993, s. 70-89.
- Nielsen, Poul Otto 1998: De ældste langhuse. Fra toskibede til treskibede langhuse i Norden. *Bebyggelsehistorisk tidsskrift* 33, 1997, s. 9-29.
- Robinson, David 2000: Det slesvigske agerbrug i yngre stenalder og bronzealder. I: L.S. & O. Madsen (red.) *Det Sønderjyske Landsbrugs Historie. Sten- og Bronzealder*. Skrifter fra Historisk Samfund for Sønderjylland 81. Haderslev, s. 281-298.
- Sarauw, Torben 2006: *Bejsebakken. Late Neolithic Houses and Settlement Structure*. Nordiske Fortidsminder Series C, volume 4. København.
- Sarnäs, P. & J.N. Paulsson 2001: *Öresunds-förbindelsen. Skjutbanorna 1B & Elinelund 2A-B*. Rapport nr. 9. Malmö.
- Soltvedt, Eli-Christine, Trond Løken, Lisbeth Prøsch-Danielsen, Ragnar L. Børsheim & Kristin Oma 2007: *Bøndene på Kvålehodlene. Boplass-, jordbruks- og landskapsutvikling gjennom 6000 år på Jæren, SV Norge*. AmS-Varia 47. Stavanger.
- Strömberg, Märta 1992: A Concentration of Houses from the Late Neolithic/Early Bronze Age at Hagestad. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1991-1992*, s. 57-89.
- Wincentz, Lisbeth & Niels Axel Boas 2002: Dyrbakke. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 2001, nr. 396, s. 158-159.
- Zich, Bernd 1994: In Flintbek stand ein Steinzeithaus. Ein Hausfund von der Wende des Neolithikums zur Bronzezeit aus Flintbek, Kreis Rendsburg-Eckernförde. *Archäologische Nachrichten aus Schleswig-Holstein Heft* 4/5, 1993/94, pp. 18-46.
- ## Upublicerede kilder
- Beck, Malene R. & Astrid Skou Hansen 2012: VSM 225G *Fjordglimt, Ulbjerg sogn, Rinds herred, Viborg amt*. Beretning fra Viborg Stiftsmuseum.
- Bentsen, Lars Chr. 2014: VAM 1653 *Hennebysvej, Henneby, Henne sogn, Vester Horne herred, Varde kommune*. Beretning fra Museet for Varde By og Omegn.
- Feveile, C. & J. Lauridsen 2007: *Nygaardstoft – bebyggelse fra bronzealderen og fra nyere tid*. Bygherrerapport fra Den antikvariske Samling i Ribe.
- Grundvad, Lars 2013: *Kulturhistorisk rapport for HBV 1464 Nørregård VIII & IX, Holsted sogn*. Museet på Sønderskov.
- Grundvad, Lars & Scott Robert Dollar 2014: *Beretning for HBV 1261 Tuesbøl, Brørup sogn*. Museet på Sønderskov.
- Jensen, Anja Vegeberg 2012: SBM1003 *Skovsgårde del 1. Kulturhistorisk rapport*. Skanderborg Museum.
- Laursen, Steffen Terp 2006: *Bygherrerapport for HBV 1251 Vestervang VII*. Museet på Sønderskov.
- Poulsen, Martin Egelund 2008: *De toskibede langhuse fra senneolitikum og tidligste bronzealder i Sydskandinavien*. Upubliceret magisterafhandling fra Aarhus Universitet.
- Qvistgaard, Sarah 2014: *Stenalderbønder i Sjelborg*. I: www.sydvestjyskemuseer.com
- Steen, Bo 2003: *Kortfattet beretning om resultaterne af Holstebro Museums arkæologiske undersøgelser i lokalplanområde Mejrup Syd*. Holstebro Museum.

Summary

Vestervang in Vejen - Wall trench houses from the transition between the Late Neolithic and the Early Bronze Age

Longhouses constructed with wall-trenches dating from the Late Neolithic and the beginning of the Early Bronze Age are as yet a rare phenomenon. The two best preserved examples stem from the Vestervang locality near Vejen in southern Jutland. The latest house site, which was excavated in 2006, has not been previously published and is presented in this article also as a point of departure for a further synthesis of wall-trench houses from ca. 1900 to 1500 B.C.

The house K5 measuring 17,5 x 7 m has a double wall structure in the form of an inner trench, which mirrors a sill or timber base, which functioned as the foundation for a light weight wall of unknown type. An outer row of posts flanked the ditch along the whole perimeter. The outer wall was probably sturdier and could represent a light wood plank wall on the basis of the postholes regular positioning 1,5 m apart. Two opposing entrances seem to have been positioned in the eastern half of each long wall. At this exact point lies the dividing line between the two main rooms of the longhouse, which consist of a sunken eastern part and a larger western part with pairs of posts, placed between the wall and the roof bearing posts.

From the rest of the country we can document another 6 two-aisled houses with wall-trenches, that also have a sunken floor or pairs of posts in the western end, all of which have been found in Jutland. Apart from these, there is one example from Slesvig-Holsten and a pair from Scania. There is also a pair of houses without wall trenches from eastern Jutland, which con-

tain inner posts similar to the Vestervang type houses. The main area distribution for this house-type lies between the Limfjord in northern Jutland and the kongedå river in southern Jutland. However future discoveries can naturally change this picture. The posts in the western end of the houses between the long walls and the central row of roof bearing posts may also have functioned as roof bearing posts. This is interesting, as these houses date to the same period as the earliest three aisled longhouses, as well as the as yet few examples of hybrid houses between two- and three-aisled houses. Furthermore they also have a similar distribution. Many indicators seem to therefore infer, that the Vestervang type house also represents hybrid forms between the two- and three-aisled house. One can therefore argue for a gradual but constant architectural evolution, which results in the general introduction of three-aisled houses around 1500 B.C. – a tradition which continued right up until the Viking Age.

Martin Egelund Poulsen, mag.art

Museumsinspektør
Museet på Sønderkov
Sønderkovgårdvej 2, 6650 Brørup
mep@sonderskov.dk

Lars Grundvad, cand.mag

Museumsinspektør
Museet på Sønderkov
Sønderkovgårdvej 2, 6650 Brørup
lg@sonderskov.dk

Sydvestjyske bådgrave fra jernalder og vikingetid

– religiøs betydning og teknologisk udvikling

Af Bente Grundvad

En gennemgang af det sydvestjyske gravmateriale fra jernalder og vikingetid viser, at der i området mellem Esbjerg og Ribe findes 16 bådbegravelser af forskellig udformning, nemlig stammebåde, udspændte stammebåde og klinkbyggede båddele. Ud fra bådernes datering og konstruktion er det muligt at følge den teknologiske udvikling, som oldtidens både (og skibe) gennemgik fra simpel stammebåd til klinkbygget fartøj. Det er interessant, at selvom bådgrave primært knytter sig til en førkristen begravelseskik, så er der også fundet et lille antal på vikingetidskirkegården ved domkirken i Ribe. Dette rejser nye spørgsmål omkring tolkningen af oldtidsbådens rolle i religiøs henseende.

Indledning

Den opblomstring og storhedstid som Sydvestjylland oplevede i jernalder og vikingetid, skyldes i høj grad områdets placering ved Vadehavet, hvor flertallet af de handlende formodentligt ankom med skib. På trods af at samhandlen mellem bebyggelserne langs Vadehavet var afhængig af sejlads, er manglen på fund af skibe fra området åbenlys. Der er fundet et stort antal klinknagler fra byudgravninger i Ribe, der kan stamme fra klinkbyggede spanter, men de kan også stamme fra vognfadinger

eller andre klinkbyggede transportmidler, og er således ikke direkte bevis på de klinkbyggede skibes tilstedeværelse.

Fra jernalderen er det bedste eksempel på et større skib repræsenteret ved et stævnfragment, et spant og et stykke køl fundet i Kongedåen ved Gredstedbro i 1945¹. Tømmeret er dendrokronologisk dateret til ca. 622 e.Kr., hvilket placerer Gredstedbroskibet i yngre jernalder. Det mest håndfaste bevis på tilstedeværelsen af vikingetidens karakteristiske store skibe er et 1,5 m langt anker, der er fundet under udgravninger i Ribe² (fig. 1). Det 27,5 kg tunge anker blev fundet i mange stykker og var slemt medta-

get af korrosion. Ankeret har tilhørt et skib af betydelig størrelse, og er hidtil det eneste bevis på, at et større skib har lagt til i Sydvestjylland. Ankeret er et såkaldt stokanker, men stokken er for længst rådnet bort. Hvorfor det tunge anker er havnet midt i Ribe by vides ikke, men det er muligvis slæbt på land for at blive repareret hos en af byens smede. Ankeret fra Ribe minder i form og størrelse om det stokanker, der er fundet i forstævnen på Ladbyksibet (Thorvildsen 1957 og Sørensen 1999/2000, s. 12).

Det er således kun få arkæologiske genstande, der kan knyttes til jernalderens og vikingetidens store skibe. Men gennemgår man de samtidige gravpladser, vil man opdage, at vikingetidens mindre fartøjer er til stede – anvendt som kister i grave³.

Bådgrave og bådliggende grave

Langt de fleste af jernalderens og vikingetidens skibe og både kendes fra grave. De mest berømte er de store skibsbegravelser fra Sutton Hoo, Gokstad, Oseberg samt Ladbyksibet fra Danmark. Fra perioden findes også små bådgravelse, hvor den døde er begravet i en stammebåd, en mindre klinkbygget båd eller dele heraf. Fra jernalderen kendes et stort antal små bådgravelse blandt andet fra Slusegårdgravpladsen (Andersen 1991), og fra vikingetiden findes en stor koncentration af bådgrave fra Sebbesundgravpladsen, hvor der er fundet 63 (Birkedal 1999 s. 169). Tolkningen af de små bådgrave er dog ofte usikker, idet det kan være vanskeligt at bestemme om kisterne er stammebåde, trug eller blot stammekister. Eksempler på usikre tolkninger er den formodede bådgrav med klinknagler fra Lindholm Høje (Ramskou

Fig. 1.

Vikingetidsanker på 27,5 kg fundet i Ribe midtby. ASR 3M75, D7887. Foto: Bente Grundvad.

A Viking age anchor unearthed in Ribe.

Fig. 2.

Bækkemonumentet – En skibsgrav uden skib. Foto: Bente Grundvad.

The Bække monument – a ship burial without a ship.

1976) og den mulige bådgrav fra grav 17 på Fyrkat (Roesdahl 1977, s. 111).

En speciel form for skibsgrave er de såkaldte skibssætninger, hvor selve graven markeres af to rækker kantstillede sten, der sammen danner formen på en båd. Gravvariationen er særligt udbredt på Lindholm Høje ved Nørresundby (Ramskou 1976), men fra Sydvestjylland kendes kun én formodet skibssætning, og den er fundet på kirkegården i Vester Vedsted. Her stødte man, ved en kirkegårdsudvidelse i 1957, på en buet stenrække, der blev tolket som rester af en

skibssætning. Stenrækkerne blev desværre aldrig undersøgt nærmere, og stenene er sidenhen fjernet og opstillet på kirkegården⁴.

Lidt længere mod øst, ved Klebæk høje, ligger Bækkemonumentet, en velbevaret skibssætning på 45 m med en runesten i „stævnen“, der fortæller, at „Ravnunge-Tue gjorde disse kumler efter sin moder Vibrog“ (runer.ku.dk) (fig. 2). Monumentet er interessant på grund af dets ligheder med det monumentale byggeri, Harald Blåtand anlagde ved Jelling i midten af 900-tallet (Holst et al 2012), som også er anlagt i relation til ældre gravhøje. Vester Vedsteds betydning i vikingetiden understreges yderligere af den samtidige skat, der er fundet her (Jensen 1998, s. 173; natmus.dk), og skibssætningerne knytter sig således i alle tre tilfælde til samfundets elite. Det interessante ved skibssætningerne er, at de symboliserer periodens skibe, og eftersom denne type skibe ikke kan sejle, må det rimeligvis antages, at de spillede en rolle i en religiøs forestillingsverden, hvor skibet som symbol var ladet med magiske kræfter.

Bådens religiøse rolle

Bådgrave relateres oftest til en førkristen begravelseskik og kendes overvejende fra førkristne gravpladser. De ældste kendte bådgravelse er dateret til jægerstenalderen, hvor stammebåde er brugt som enten kiste eller kistelåg. Fra den undersøiske Ertebølleboplads, Møllegabet, er der eksempelvis fundet et 2,5 m langt fragment af agterdelen fra en ildpåvirket stammebåd. Heri lå skeletresterne af en ca. 25-årig mand⁵. Bådgravsskikken vandt dog for alvor indpas i yngre jernalder (Müller-Wille 1995) og fik en form for renaissance i 900-tallet, hvor kristendommen

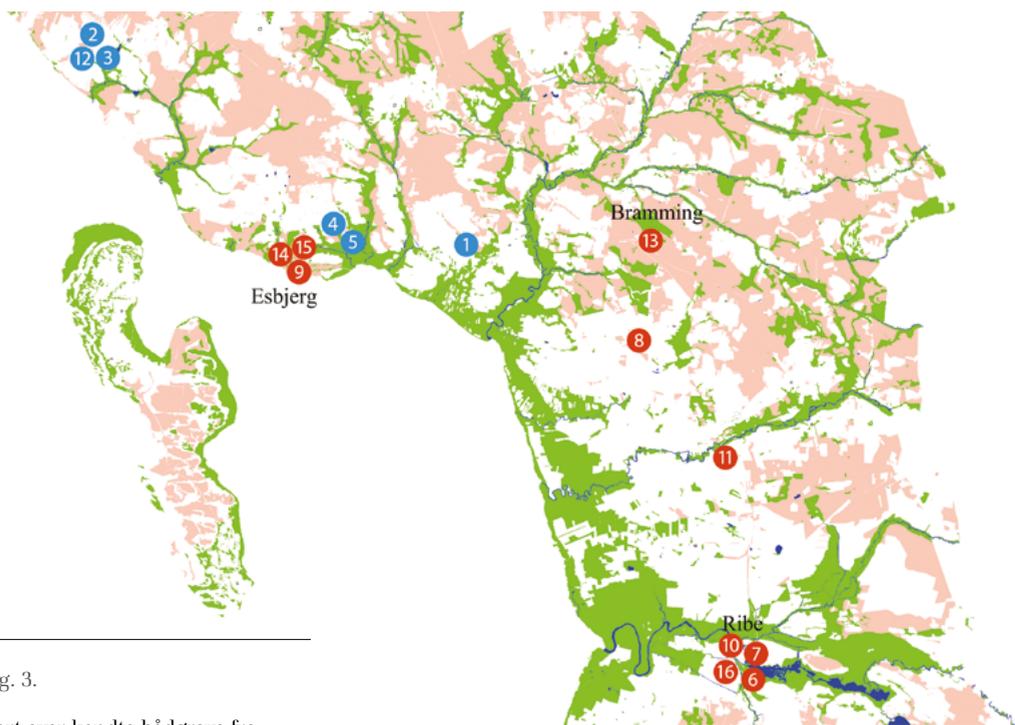

Fig. 3.

Kort over kendte bådgrave fra Sydvestjyske Museers ansvarsområde. Blå angiver jernaldergrave og rød vikingegrave. Numrene henviser til kataloget.

A map recording all of the known boat graves of Southwestern Jutland Museums area of responsibility. Blue designates Iron Age and red Viking Age sites (see catalogue).

for alvor begyndte at få rodfæste i Norden. Det er sandsynligt, at de visuelt markante skibssætninger og de store skibsbegravelser blev anvendt som et stærkt ladet udtryk for religiøst tilhørsforhold for udøvere af den førkristne tro.

Der er ingen tvivl om, at båden har en fremtrædende rolle i nordisk mytologi, men hvilken religiøs rolle skibet/båden har spillet i gravskikken kan diskuteres. En af de frem-

herskende teorier er, at båden er tilknyttet frugtbarheds- og dødekultens guder Freja og Frej (sidstnævntes attribut er skibet Skidbladnir). Teorien bygger på, at skibet, som vaneættens gudetegn, inkluderer mænd såvel som kvinder, og at skibets betydning er tvedtelt og indgår i livets cirkel med frugtbarhed og død (Rieck og Crumlin-Pedersen 1988, s. 152). En anden teori er, at båden fungerer som transportmiddel til dødsriget Valhal - en teori der dog afkræftes af Rieck og Crumlin-Pedersen (1988, s. 151), fordi Valhal er forbeholdt mænd der dør i kamp, og man lige så ofte ser kvinder begravet i både (se. f.eks. kat.nr. 10 og 8). I denne sammenhæng skal det dog nævnes, at skibet i nordisk mytologi ikke kun sejler til Valhal men også til andre dødsrigter. Der er flere eksempler på skibe og både, der transporterer døde fra denne verden over i en anden. Det bedste eksempel omhandler guden Balders bådfærd. Balder, der ikke døde i kamp, kunne ikke komme til Valhal med de andre guder, men blev alligevel lagt i

sit skib, der skulle bringe ham til Hel (Schjødt 1995, s. 21). Ingen skriftlige kilder fortæller, hvor kvinderne i bådene kommer hen, men man kan forestille sig, at de skulle sejle (eller køre i vognfadinger) til Frejas sale (fig. 4).

En ny tolkning af de monumentale skibsbegravelser under høj fremføres af Jan Bill (Bill 2012), hvor han argumenterer for, at de skal ses som vigtige politiske symboler og redskaber for overdragelse af magt. Dette skete, ved at kongemagten legitimerede magten gennem oprindelsesmyter, der knyttede kongefamilien til gudeverden (Bill 2012, s. 158). I dette tilfælde er der tale om myten om Kong Skjold, der som baby kom drivende alene på en båd til den danske kyst. Her blev han adopteret af Kongen og endte selv med at blive konge og stamfar til de efterfølgende danske konger og dronninger. Ved hans død blev Skjold atter lagt på et skib og blev sendt ud på det hav, hvorfra han kom. Det er således nærliggende at se skibsbegravelserne som kongemagtens manifestation på slægtens tilhørsforhold til kongernes stamfar, Skjold (Bill 2012, s. 160). Tolkningen synes dog kun at fungere for de monumentale skibsbegrave og skal nok ikke tillægges de små bådgrave, som artiklen her omhandler.

Bådbegravelser – definition?

De store skibsbegravelser er ikke svære at erkende, når de står med fuldt bevareret skrog, årer, maste osv., men når det kommer til de små formluede bådgrave, er det vanskeligere. Definitionen på båd-begravelser er derfor omdiskuteret. Ifølge Müller-Wille (1968-69) er en båd-begravelse en grav, hvori en række nagler tydeligt viser bådform (Müller-Wille 1969

Fig. 4.

Skibet spillede en vigtig rolle i nordisk mytologi og er her afbilledet på en billedsten fra Tjängvide på Gotland, hvor også Odin ses på sin ottebenede hest Sleipner. Scenen menes at vise Odins ankomst til Valhal. Foto: Statens Historiska Museet, Stockholm.

The ship played an important role in Nordic mythology and is depicted here on a picture rune stone from Gotland. Above the ship, Odin sits on his eight legged horse Sleipner. The scene is believed to show the arrival of Odin to Valhal.

s. 41). Müller-Willes definition med nagler fungerer dog dårligt med kister lavet af stammebåde, der kun sjældent indeholder nagler. Crumlin-Pedersen har på baggrund af materialet fra Slusegårdgravpladsen opstillet kriterier for udskillelse af grave med stammebåde fra andre grave med f.eks. trug og bulkister. Det fastsætter, at der skal forekomme bådformede spor i graven, tynde striber tætningsmateriale, eller bådformede stensætninger på bunden af graven. Trapezformede nedgravninger kan også være tegn på bådgrave (Crumlin-Pedersen 1991, s. 99ff.).

På baggrund af en blanding af de ovenstående definitioner vil bådgrave i det følgende blive defineret som grave med tydelig bådform (f.eks. tilspidset stævrende), eller grave hvor klinknagler indgår i et system, der ikke kan høre til andet end en båd. Der vil blive skelnet mellem tre typer både: Almindelige stammebåde, udspændte stammebåde og klinkbyggede båddele.

Almindelige stammebåde

Den simple stammebåd kendes tilbage fra Ertebøllekulturen, hvor de findes i forbindelse med kystnære bopladser. De tidligste stammebåde blev fremstillet ved at udhule en hel stamme eller en stamme splittet på langs. Siderne blev herefter tilhugget, og stævnene på yder- og inderside blev tildannet. Fra slutningen af stenalderen og op til jernalderen kendes kun meget få stammebåde, heriblandt den 12,5 m lange Varpelevbåd fra 1030 f.kr (Rieck & Crumlin-Pedersen 1988). Fra jernalderen findes der, blandt andet takket være Slusegårdgravpladsens mindst 43 bådgravelseser, en del stammebåde (Klindt-Jensen 1978). I praksis fungerer den simple stammebåd

bedst på indlandsvandveje, og kun i ekstremt stille vejr fungerer de til havs. Dette skyldes det lave fribord og den dårlige tværgående stabilitet (McGrail 2001, s. 172). I form minder den simple stammebåd meget om stammekister og trug, og arkæologisk er det vanskeligt at skelne mellem de tre, når kun det formuldede aftryk af stammen er tilbage. Her tolkes stammekisterne kun som både, hvis de har en tilspidset stævn eller en tydelig køl.

Fra Sydvestjylland kendes otte stammebåde (eller dele heraf) hvor fem er fra jernalderen – den ældste fra romersk jernalder. I længde måler bådene mellem 170-240 cm og 50-70 cm i bredden. Alle både kendetegnes ved at have en tilspidset ende og rundet bund. I de fleste grave er hele stammebåden brugt som kiste, men i to tilfælde er det kun stævnen, der er benyttet. To af de sydvestjyske stammebåde kommer fra det boligområde i Hjerting, der kaldes Præstestien/Matrosvænget⁶. Her er der i forbindelse med byggemodning fundet spor efter landsbybebyggelse, der kontinuerligt kan følges fra slutningen af romersk jernalder og op til vikingetid. Syd for bebyggelsen ligger landsbyens gravplads med mindst 150 jordfæstegrave, heriblandt tre bådgrave, hvoraf to er stammebåde (kat. nr. 2 og 3). De to stammebåde er begge øst-vest orienteret og har en tilspidset ende, der udgør bådenes ene stævn. Den ene af stammebådene havde bevaret jordaftryk efter et lodret skillerum, en skot, der var sat fast til båden med fire nagler.

Fra den senere del af jernalderen kendes også to stammebåde, der er fundet i forbindelse med etableringen af Østskoven i Esbjerg⁷. På et gravfelt bestående af ca. 60 grave fra yngre romersk jernalder/ældre germansk jernalder er der fundet to

kister, der tolkes som stammebåde (kat.nr. 4 og 5). Bådene har begge afrundet bund og tilspidset stævrende mod øst. Flere snit gennem bådene viser, at tværsnittet generelt er rundt, men mod de tilspidsede ender er snittet mere skråt og stejlt. Nedgravningen til den længste båd måler 240 cm og den korteste 175 cm - altså en ganske lille stammebåd. Baseret på konteksten og de gravfund, der er gjort i bådene, er de begge dateret til yngre romersk jernalder/ældre germansk jernalder.

Kun to af de sydvestjyske stammebåde dateres til vikingetiden. De skiller sig ud fra de andre stammebåde ved at være fundet på den kristne gravplads på Lindegården i Ribe⁸. Udover at være bådgrave skiller de sig ikke ud fra de øvrige grave på kirkegården, og indeholder, tro mod kristendommens gravskik, ingen gravgaver. Den ene grav (kat.nr. 7) gav sig til kende i fladen med ti lange jernsøm på den sydlige side af skelettet. Ved yderligere afrensning af graven viste kisten sig bredere mod vest og tilspidset mod øst. Gravens form indikerer, at den er lavet af stævnen fra en stammebåd, hvilket bekræftes med snittet gennem kisten. Naglerne på den dødes venstre side kan være rester efter et skvætbord som er ekstra påsatte planker, der sættes på rælingen enten med nagler eller ved påsyning. Med tilføjelsen af ekstra bord forøges bådens fribord markant, og indtagning af vand i båden mindskes (Mcgrail 1998, s. 56). Er formodningen om skvætbord korrekt, er her tale om den første dokumenterede forlængede, vikingetids stammebåd fra Sydvestjylland. Den anden kristne bådgrav (kat.nr. 8) udmærker sig ved at være sat ned i en 164x55 cm stor, træbygget kammergrav. Graven og båden er ikke afdækket i fuld længde men den udgravede længde er på 135 cm, og bredden er 35 cm.

Mod øst er båden kraftigt tilspidset og har en bredde på 19 cm. I båden er skelettet af en midaldrende og næsten tandløs kvinde fundet, hun er dermed en af de mange kvinder, der blev begravet i småbåde fra Danmark.

Udspændte stammebåde

De stabilitetsproblemer, der er ved den simple stammebåd, kan udlignes ved at tvinge bådens sider fra hinanden på forskellige måder og derved skabe en udspændt stammebåd. Udspændingsmetoden kan opsummeres således: En simpel stammebåd konstrueres af kvalitetstømmer med ringe chance for at sprække ved opvarmning. Etnologiske studier har vist, at nogle samfund sænker stammebåden i vand, indtil træets fibre er vandmættede. Fuld af vand eller smurt ind i tjære, bliver båden placeret over en sagte ild for at gøre træets fibre fleksible. Imens båden opvarmes placeres indvendige, midlertidige tværgående pinde, der danner bådens nye form. Når den ønskede form opnås, tages de midlertidige pinde ud, og permanente bjælker og tofter placeres i båden (Andersen 1991, s. 192 ff.) (fig. 5). I diskussionen om oprindelsen af den nordiske klinkbyggede skibstradition spiller den udspændte stammebåd en vigtig rolle, idet netop udspændingsprocessen naturligt frembringer de former, der kendes fra de nordiske båd-fund fra yngre jernalder (Rieck og Crumlin-Pedersen 1988, s. 91). Udvidelsen medvirker desuden til, at stammebåden får et rundt tværsnit og at båden bliver forsynet med systematisk placerede spanter (McGrail 1998, 67-68). Udspændingsteknikken kan med sikkerhed føres tilbage til ældre romersk jernalder, og teknikken var væsentlig for oldtidens bådbygger, idet han hermed fik lettere, mere

Fig. 5.

En udspændt stammebåd bliver til.
Foto: Annika Hass
(www.annikahaas.com)

An expanded logboat under construction.

spændstige og sødygtige fartøjer (Rieck og Crumling-Pedersen 1988, s. 93). Der findes ikke et længde-bredde ratio, der definerer udspændte stammebåde. Forskellen på de almindelige og de udspændte stammebåde udgøres ofte blot af generelt større dimensioner på de udspændte.

Fra Sydvestjylland kendes i alt tre formede udspændte stammebåde. De er alle fra vikingetiden og fra tre forskellige hedske gravpladser i henholdsvis Ribe (kat. nr. 11)⁹, Esbjerg (kat.nr. 10)¹⁰ og Hunderup (kat.nr. 9)¹¹. I forhold til de almindelige

stammebåde er de udspændte stammebåde betydeligt større og måler mellem 200 og 320 cm i længden. Bredden på to af bådene er 80 og 85 cm, mens den på den sidste båd fra Ribe kun er 50 cm. Den smalle bredde på Ribe-båden skyldes, at graven først blev erkendt sent, og den angivne bredde er således målt i bunden af båden. Bredden ved rælingen har været betydeligt større. Grundet udspændingen viser alle tre både afrundede tværsnit i bunden og V-formede opsvungne tværsnit mod stævnene. Båden fra Ribe er formentligt lagt i graven i fuld længde, mens det kun er de afskårne stævnender, der er benyttet i de to andre grave. I båden fra Esbjerg er der fundet en lodret gavlen, der er påsat båden med jernklamper. Om gavlenden er sat fast i forbindelse med gravlæggelsen, eller om det er en oprindelig tværtøft vides ikke. Rester af bevaret træ fra naglerne viser, at båden er bygget af eg. Gravgaverne i Esbjerg-båden,

der består af nøgle, kniv og hvæssesten indikerer, at der her er tale om en kvindegav. Der er ikke fundet gravgaver i de to andre udspændte stammebåde (kat. nr. 9 og 11).

Klinkbyggede båddele

Med de nye teknikker, til at gøre simple stammebåde højere med skvætbord og bredere og mere svungne i linjerne med udvidelse og indvendige spanter, var der ikke langt til udviklingen af det klinkbyggede skib. Klinkbyggede skibe forbindes ofte med vikingetidens store pragtskibe og med hele den nordiske skibsbyggertradition (Lemeé 2006, s. 8). Skibstypen defineres af en skrogtradition med overlappende planker, og oftest er klinkbyggede skibe bygget i skal-først metoden, hvor skroget først opbygges, og til sidst indsættes spanterne (i princippet samme teknik som ved udspændte stammebåde). Ikke alle grave med klinknagler kan med sikkerhed antages at være genanvendt tømmer fra klinkbyggede skibe, da f.eks. vogne også er bygget med klinknagler. Her er gravene bestemt som både, hvis de, udover at indeholde klinknagler, viser et jævnt buet forløb, der udgør bådenes for- eller agterstævn.

Fra Sydvestjylland kendes der seks bådgrave med klinkbyggede skrog (tre er dog usikre). To både er fra jernalderen, henholdsvis yngre romersk jernalder og yngre germansk jernalder/vikingetid. Den ene jernalderbåd er fundet på Brokjær Mark ved Ribe (kat. nr. 12) og blev erkendt ved hundredevis af klinknagler, der lå i tre parallelle rækker¹². Naglerækkerne løb sammen i en spids og dannede for- eller agterstævn på en 12 m lang og 2,5 m bred båd. Naglerne er 2,5 - 5 cm lange med runde hoveder og kvadratiske nitteplader. Bevaret træ på naglerne viser, at

båden er bygget af kraftige egetræsplanker med en tykkelse på 13- 25 mm. Den anden klinkbyggede jernalderbåddel¹³ stammer fra Præstestien i Hjerting (kat.nr. 13), hvor der i forvejen er fundet stammebåde. Båden er usædvanligt godt bevaret og måler 200 cm i længden og 90 cm bredden. Der er kun én klinknagle fundet i graven, men til gengæld kan bådens 10-20 cm brede planker følges gennem hele skibet fra den lodrette agterende til den opadstigende forstævn mod vest. Begge jernalderbåde er fundet som grave på store førkristne gravpladser.

De resterende fire klinkbyggede både kommer fra vikingetidsgravpladser – tre førkristne (kat.nr. 14, 15, 16) og én kristen (kat.nr. 17). Bådene er erkendt ved tilstedeværelsen af 2-3 parallelle rækker af klinknagler, der i to tilfælde sammensluttes i en vifteform angivende bådenes for- eller agterstævn. Bådenes snit beskrives som let skrånende sider, rund bund og opstigende stævn. Træanalyser på én af bådenes klinknagler viser, at denne er bygget af eg, men generelt består de bevarede både blot af et formuldet aftryk i jorden uden bevaret træ. Længden på de klinkbyggede båddele er mellem 120 og 206 cm, og de er i gennemsnit 60 cm brede. Ingen af bådene er fuldt bevaret i hverken længde eller bredde. Tre kister består af dele fra stævnen, og tre er genanvendt bådtømmer fra siden. Det skal i denne sammenhæng nævnes, at den kristne klinkbyggede bådgrav fra Lindegården (kat.nr. 17) her kun kategoriseres som en mulig bådgrav, da kun fire nagler er klinknagler og fordi graven, udover at have et rundt tværsnit, ikke viser hverken tegn på stævn eller køl. Usikre er også de klinkbyggede grave (kat. nr. 15 og kat.nr. 16) fra Jernevej i Esbjerg, hvor kisterne var så dårligt bevaret, at intet tømmer var tilstede. Bådsporene er mest

usikre i graven fra kat.nr.15, hvor der kun fandtes to naglerækker (Stoumann 2009, s. 228). Det kan således kun konstateres, at der i graven har ligget en klinkbygget genstand, bestående af mindst tre langsgående planker af ca. 60 cm længde, 20-25 cm bredde og 10-15 mm tykkelse. Det er mere sandsynligt at graven fra kat.nr.16 er et anvendt stykke tømmer fra en klinkbygget båd. Dette baseres på de tre omtrent parallelle rækker af nagler, der tydeligt angiver en opadvajet østende. Størrelsen på bådstykket fra kat.nr. 16 kan ikke fastslås præcist, men ud fra naglerækkerne estimeres det til at være mindst 140x50 cm og maksimalt 155x60 cm. Grundet gravens beskedne størrelse antages det, at der her er tale om en barnegrav (Stoumann 2009, s. 228).

Perspektivering og tolkning

Opdagelsen af jernalderens og vikingetidens store skibe lader stadig vente på sig i Sydvestjylland, men mellem Esbjerg og Ribe kendes der 16 småbåde fra forskellige gravpladser¹⁵. Denne korte gennemgang af de Sydvestjy-

ske bådgrave har vist, at skikken har været i brug i over et årtusinde i området, hvor den ældste dateres til romersk jernalder. Bådgravskikken vedholdes op til slutningen af vikingetiden, men med kristendommens indførelse toner den hurtigt ud. Et interessant aspekt ved gennemgangen af de Sydvestjyske småbåde er, at den teknologiske udvikling af småbådene kan følges gennem tiden. Vi ser således, hvordan størsteparten af de simple stammebåde dateres til den første halvdel af yngre jernalder, og hvordan båden udvikler sig op gennem germansk jernalder til den udvidede stammebåd og til sidst til de klinkbyggede både, der overvejende stammer fra vikingetiden.

Baseret på mængden af gravgaver er bådgravene ikke prangende i forhold til gravpladsernes øvrige grave, og der er således kun fundet gravgaver i seks af 16 her undersøgte grave. Fem af de seks er fra jernalderen og kun én vikingetidsbådgrav, kvindegraven, er udstyret med gravgaver. Mangel på gravgaver er ikke nødvendigvis tegn på lav status, og bådene kan i sig selv være et høj status symbol da et sådan fartøj har været

dyrt og tidskrævende at fremstille. Statusmæssigt kan bådgravene ikke sidestilles med de store skibsbegravelser, men skal nok mere tolkes som religiøse grave for folk med tilknytning til vandet. Gravgaver i to af bådene er knyttet til den kvindelige sfære, og én grav tolkes som en barnegrav. Der er ikke direkte beviser på tilstedeværelsen af mænd i gravene, hvilket skyldes mangel på kønsindikerende gravgaver og skeletrester. Bådgravene har altså været anvendt som kiste til alle samfundsgrupper – mænd og kvinder, voksne som børn.

Bådgravene kendes primært fra førkristne gravpladser, men på kirkegården i Ribe optræder også flere eksempler herpå. Bådgravelser på kirkegårde er som nævnt ikke et ukendt fænomen, og traditionen findes op til midten af 1000-tallet (Birkedal og Johansen 1995 s. 160). Har de tidlige kristne været forvirrede over, hvordan de skulle nå til det nye dødsrige uden transportmiddel, eller har småbådene blot fungeret som en praktisk, let anskaffelig kiste i det træfattige Sydvestjylland? Birkedal (1999) mener, at det sidste er tilfældet med de kristne bådgrave fra Sebbesund. Han argumenterer for, at resten af kirkegården er så udbredt kristen, og at de små både er bevis på at man, efter den kristne overbevisning, skulle begraves så ydmygt som muligt. Små udvandede både passer godt ind i denne tolkning, da der må have været en del af disse i det kystnære Sebbesund (Birkedal 1999 s. 169). Tolkningen er plausibel men tolkninger af kristne bådgravelser overser ofte, at skibet altid har spillet en vigtig religiøs rolle i kristendommen. I næsten samtlige danske kirker ses skibsmodeller af alt fra Fregatten Jylland til moderne fiskekuttere og vikingeskibe (fig. 6). Fortællinger fra Matthæusevangeliet beretter om Jesus og hans disciple, der kom sejlene

i storm, og hvordan Jesus stilnede stormen. Historien viser, hvordan den kristne menighed ser sig selv som et mandskab, der er på vej til Guds Rige. Som menighed er man stadig i denne verden og er altid udsat for farer, men med Jesus som styrmand er man frelst og sikker på at komme trygt i havn i det hinsides. Dette tydeliggøres yderligere ved, at menigheden bliver placeret i den del af kirken, der kaldes „skibet“. I den tidlige kristne trosforestilling blev det jordiske liv betragtet som en pilgrimsrejse hvor skibet, i form af kirken, transporterede de troende gennem denne verden og ind i Himmeriget præcis som vi kender det fra den nordiske tro (Kolve 1984, s. 313).

Om bådene har haft en religiøs betydning i de her beskrevne grave, eller om de blot har haft et praktisk formål, kan ikke siges med sikkerhed, og det ene behøver ikke udelukke det andet. Det er givet, at skibet altid har spillet en religiøs rolle, hvilket blandt andet bekræftes ved de skrogformede skibssætninger, de mange referencer til skibets magiske rolle i den nordiske mytologi og de prægtige skibsgrave. Om de små både fra Sydvestjylland har spillet en religiøs rolle i gravene er svært at afgøre, men tolkningen er oplagt. På den anden side kan det være svært at forestille sig, at små stykker genanvendt skibstømmer i fundtomme grave har spillet en større religiøs rolle, og bådene har muligvis blot fungeret som en praktisk form for kiste, der var lige ved hånden.

Sikkert er det, at bådgravelserne er en gravskik, der i det Sydvestjyske område, knytter sig til kystbopladderne, og de fleste af de her omtalte både befinder sig således på større gravpladser, der ligger under 1 km fra Vadehavet eller endnu tættere på vand, f.eks ved Ribe- og Sneum Å. Placeringen af

Fig. 6.

Kirkeskibet fra Hjarnø kirke ved Horsens. Skibet spillede en vigtig religiøs rolle i førkristen og kristen tro. Foto: Susanne Ernst.

A votive church ship from Hjarnø parish church near Horsens. The ship plays an important religious role in pagan and christian beliefs.

bådgravene i Sydvestjylland følger således den generelle tendens for sådanne graves kystnære placering, som det også kendes fra bla. Vålgårde, Vendel og Tune i Sverige og Slusegårdgravpladsen på Bornholm (Müller-Wille 1995). Selvom antallet af bådbegravelser fra Sydvestjylland er relativt lille i forhold til, hvor stor en indflydelse sejlads har haft i området, så udgør de 16 hér omtalte bådbegravelser et betragteligt antal og vidner om den maritime kultur, der drev hele området økonomisk og blandt andet sikrede Ribe succes som handelsby i vikingetiden.

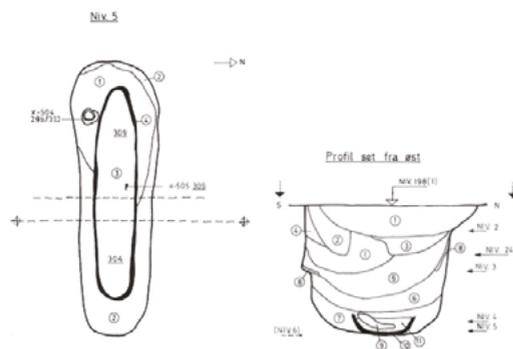
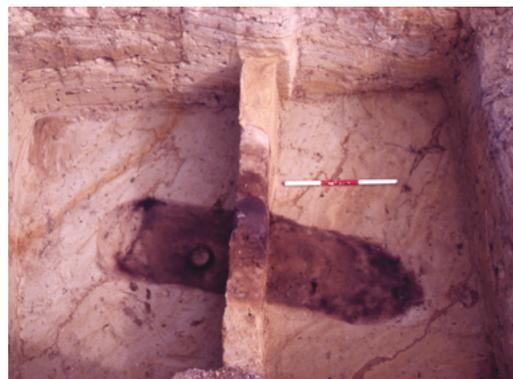
Katalog

Kataloget er inddelt efter bådtyperne: Stammebåd, udvidet stammebåd og klinkbyggede båddele.

De ældste både er nævnt først.

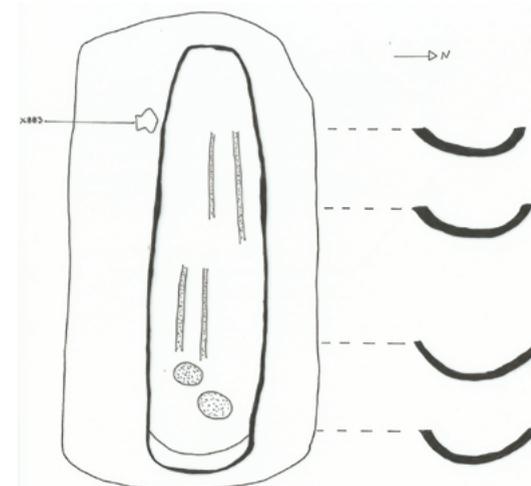
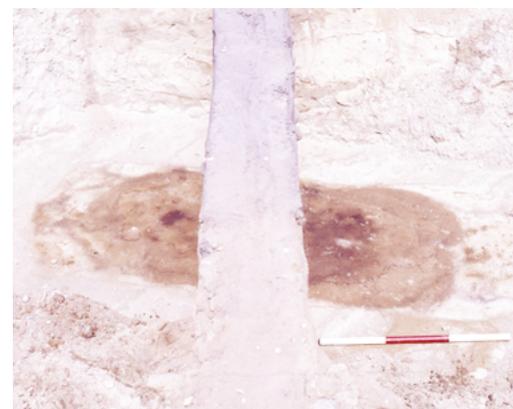
Stammebåde

1. ESM 1566, grav BSS. Jens Kusksvej i Tjæreborg. Ældre romersk jernalder/ yngre romersk jernalder. Førkristen gravplads. Omtrent V-Ø orienteret grav, hvori en mindre stammebåd er anvendt som kiste. Båden måler ca. 205x45 cm og har spids stævn mod vest og flad agter i øst. Et snit igennem den formuldede båd viser, at båden mindst er 20 cm høj, og bunden kan skønnes til at være 2-3 cm tyk. I graven er der desuden fundet ligspor, der viser, at afdøde er placeret med hovedet i vest. Kønnen er ukendt. Som gravgaver er der nedlagt et vaseformet lerkar, to bronzefibler og syv ravperler.

2. ESM 1421, grav QKE. Præstestien/Matrosvænget i Hjerting. Yngre romersk jernalder. Førkristen gravplads. Ø-V orienteret grav, der i omkring en meters dybde entydigt viser sig som stævnen på en stammebåd med tilspidsning mod vest og lodret afslutning mod øst. Båddelens dimensioner måler ca. 170 cm i længden og 50 cm i bredden. Siderne er rette og rager ud forbi den lodrette endevæg, der sandsynligvis fungerede som bådens skot. I dette område fandtes fire små jernnagler, der har holdt skotten på plads. Ved yderligere afrensning bibeholdte båden formen mod øst, men blev mere afrundet mod vest, hvilket er normalt for stammebåde. I graven er der nedsat et lille hankekar. Den begravedes køn er ukendt.

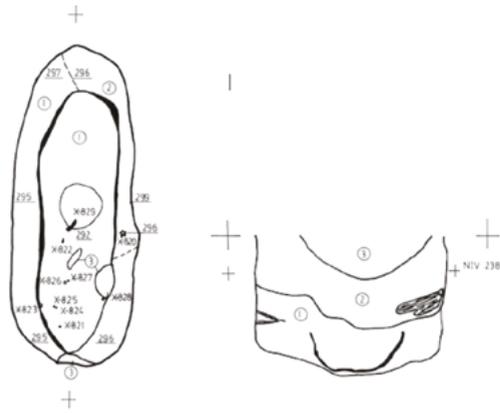
3. ESM 1421, grav QBZ. Præstestien/Matrosvænget i Hjerting. Yngre romersk jernalder. Førkristen gravplads. Ø-V orienteret grav, der i en meters dybde indeholdt en 185 cm lang og 55 sm bred stammebåd. Østenden er afrundet, vestenden tilspidset og siderne tilnærmelsesvis lige. Grundet den afrundede østende blev det under udgravningen formodet, at der er tale om en hel, dog meget lille stammebåd. I båden er der desuden fundet 13 glasperler og fire ravperler og et lille lerkar. Grundet udgravningsfotos og kistens størrelse er graven her tolket som usikker bådbgrav. Den begravedes køn er ukendt.

stammebåd, hvor den ene stævrende er benyttet. I båden er der fundet et svagt ligspor af en voksen person i udstrakt ryggleje og med hovedet i vest. Desuden er der, i bunden af stammebåden, fundet gravgaver i form af et tre-ledet kar, et hankekar og et forrustet jernfragment, der tolkes som en kniv. Den begravedes køn er ukendt.

4. ESM 1661 I, grav DDV. Østskoven i Esbjerg. Yngre romersk jernalder/ ældre germansk jernalder. Førkristen gravplads. Grav DDV fremstod i fladen som en stor afrundet rektangulær nedgravning med en 40x60x240 cm kiste. Kisten gav sig til kende i undergrunden med et svagt formuldet træspor, der tydeligt viser en trugformet form med tilspidset østende og rundet bund. Grundet gravens form og størrelsen er den blevet opfattet som en genanvendt

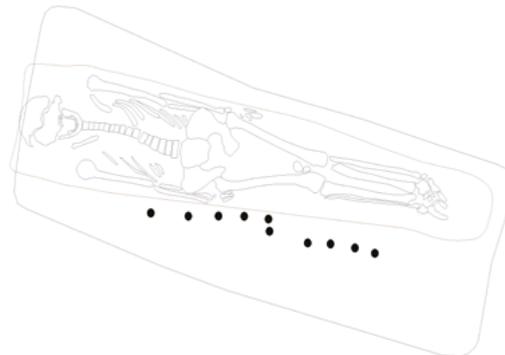
5. ESM 1661 I, grav DCL. Østskoven i Esbjerg. Yngre romersk jernalder/ ældre germansk jernalder. Førkristen gravplads. Kisten, der måler 75x55x175 cm har rette sider, rundet vestende og tilspidset østende. Bunden er afrundet og beskrives som trugformet. På trods af kistens ringe størrelse tolkes den som en lille genanvendt stammekiste på grund af den tilspidsede stævn-lignende form. Der er intet skelet bevaret i graven, men i bunden af stammebåden er der fundet en jernkniv, et remspænde, en bronzefibel samt 10 perler af glas og rav i vestenden. Den begravedes køn er ukendt.

6. SJM 491x1 (Båd F). Mødbjerg Mose ved Sdr. Omme. Vikingetid. Ved tørvegravning ved Mødbjerg Mose er der i 1945 fundet en stammebåd på 425cm. Lokalteten hører ikke til det Sydvestjyske område, er ikke en grav, og er ikke gennemgået i artiklen. Fundet skal alligevel præsenteres her, da det er den eneste bevarede vikingetids stammebåd, vi har fra museets ansvarsområde, og fordi den delvist kan give et indblik i stammebådenes udseende i perioden. Båden, som er ufærdig, er lavet af en kløvet egestamme med påbegyndt, planhugning og udhuling på 20 cm dybde. Stammen var ved den udhulede ende stærkt krummet, hvilket muligvis er årsagen til, at arbejdet ikke blev færdiggjort. Bådens bredeste sted er 70 cm. Dendrokronologiske dateringer af båden giver en sikker datering til 856 e.Kr. Litteratur: Pedersen, Karen-Bork 2011.

7. ASR 13, grav G1132. Lindegården i Ribe. Vikingetid. Kristen kirkegård. Ø-V orienteret jordfæstegrav på 197x70 cm, der gav sig til kende i fladen med 10 lange jernsøm (4 cm lange) på den sydlige side af skelettet. Ved yderligere afrensning af graven viser kisten sig bredere mod vest og tilspidset mod øst. Gravens form, kombineret med et snit af kisten viser, at den sandsynligvis er lavet af stævnen fra en stammebåd. Naglerne på den dødes venstre side kan være rester efter et skvætbord.

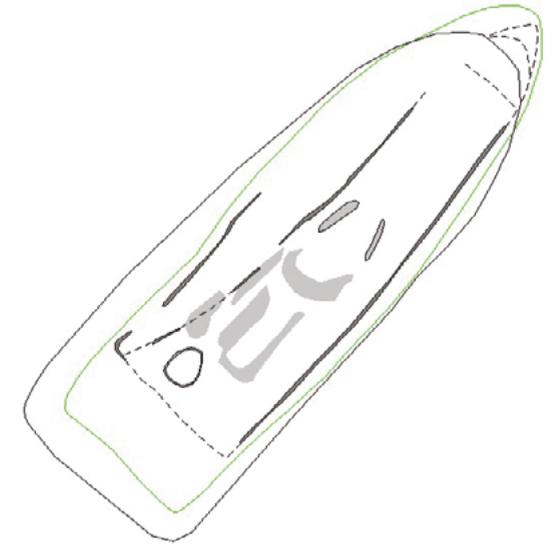

8. ASR 13, grav G1559. Lindegården i Ribe. Vikingetid. Kristen kirkegård. ØNØ-VSV orienteret kammergrav, hvori en stammebåd er brugt som kiste. Bådens sider er kollapset helt ind over skelettet, som tilhører en 40-50 årig kvinde. Graven er ikke afdækket i helhed, men den fremgravede del af båden måler 157 cm. Bådens bredeste sted er 35 cm, mens bredden i den tilspidsede ende kun er 19 cm.

9. ASR 1909, grav 10. Nørlundvej i Hundrup. Vikingetid. Førkristen gravplads. På den førkristne gravplads fra Hundrup er der blandt 15 jordfæstegrave fundet én grav, der kendetegnes ved tilstedeværelsen af den forreste del af en udspændt stammebåd. Båden er NØ-SV orienteret, og måler 230 cm i længden 80 cm i bredden. Mod NØ er formen tilspidset, og det formluede træspor tykt, hvorimod det langs siderne kun består

af en tynd stribe. Bådens form kunne følges langs siderne og i enderne, men bunden kunne ikke registreres med sikkerhed. Den begravedes køn er ukendt. Litteratur: Feveile & Søvsø 2009.

10. ESM 47, Grav A. Gammelby/Jernevej i Esbjerg. Vikingetid. Førkristen gravplads. På gravpladsen ved Jernevej i Esbjerg findes endnu en af vikingetidens før-kristne gravplads, hvor tre af gravene (grav A, I og L) tolkes som bådbegravelser. Den bedst bevarede er en SV-NØ orienteret kvindegrav, der ud fra et tydeligt bådformet kiste spor tolkes som den ene halvdel af en udvidet stammebåd. At den afdøde i båden er en kvinde, viser gravgaverne, som er lagt med i båden: nøgle, kniv og hvæssesten som alle er genstande tilknyttet den kvindelige sfære. Bådens form gav sig til kende i undergrunden med et trekantet omrids med let konvekse langsider, én lige smalside og én tilspidset ende. Bådens aftryk i jorden var suppleret af 1 cm bred fedtet stribe, som er rester af det formluede træ.

Flere snit gennem kisten viser primært et u-formet tværsnit, men tæt mod stævnen er snittet mere V-formet. Den bevarede båddel er 200 cm lang, 85 cm bred og 30 cm høj. Det formuldede trælag, der er tykkest ved stævnen i NØ, kan følges i en jævn bue på tværs af båden og ned til den lige afskårne ende i SV. Her fandtes tillige flere jernkramper, der har holdt et eller flere brædder fast til den overskårne stammebåds gavl. Bevarede trærester på naglerne viser, at båden er bygget af egetræ. Litteratur: Stoumann 2009.

11. SJM 348, K118. Rosen Allé i Ribe. Vikingetid. Førkristen gravplads. N-S orienteret udspændt stammebåd, der estimeres til at måle 320 cm i længden. I bunden af graven måler bådens bredde 50 cm, hvilket dog ikke er den fulde bredde. Graven blev erkendt som stammebåd sent i udgravningsprocessen, hvilket resulterede i, at stævnene og den fulde bredde ikke er registreret optimalt i de øverste lag. Bådens oprindelige størrelse er baseret på opmåling af bevarede lag, 45 cm over gravbunden. Båden er gravet ned i en to meter dyb gravgrube og lagt på et tykt lag af tørv, som har støttet op omkring siderne på båden. Der er foretaget flere snit på tværs af båden, der viser et rundt tværsnit med svagt rundede sider. Der kunne ikke foretages snit i stævnenderne, da disse var gravet væk af forskellige senere forstyrrelser. Der er ingen gravgaver i båden, men der er fundet et svagt ligspor af en voksen person liggende i sideleje med hovedet i syd. Den begravedes køn er ukendt.

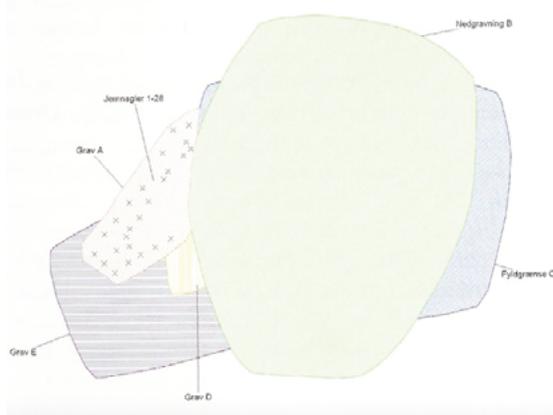
12. ASR M656, 656. Brokjærbåden. Brokjær ved Gredstedbro. Yngre romersk jernalder / ældre germansk jernalder. Førkristen grav. NV-SØ orienteret bådgrav fundet ved Brokjær mark i 1877. I graven er der fundet henved 500 klinknagler liggende i tre rækker, der sammen danner en spids (bådens for- eller agterstævn). Længden på rækkerne giver en bådlængde på ca. 12 m og en bredde på 2,5 m. Klinknaglerne er 2,5 - 5 cm lange med runde hoveder og kvadratiske nitteplader. Bevaret træ på naglerne viser, at båden er bygget af kraftige egetræsplanker, der måler mellem 13 og 25 mm i tykkelsen. Der er ikke fundet daterende materiale i båden, men det antages, at båden er fra yngre romersk- eller ældre germansk jernalder. Den begravedes køn er ukendt. Litteratur: Jensen 1998:2 kat. nr. 7-1001/1101; Rasmussen 1995.

13. Grav VBS ESM 1421, grav VBS. Præstestien/Matrosvænget i Hjerting. Yngre romersk jernalder. Førkristen gravplads. Fra samme gravplads, som beskrevet under afsnittet om stammebåde, er der fundet en plankebygget bådgrav. Båden har tilspidset stævn mod vest, måler 90 cm i bredden og er ca. 200 cm lang. Mod øst fortsætter siderne ca. 10 cm længere ud end den østlige afslutning. Om det er tale om et skot tilhørende skibets originale konstruktion kan ikke afgøres. På trods af træets formuldede bevarings-tilstand er båden bestemt til at være bygget af syv 10-20 cm brede planker. Et længdesnit af bådaftrykket viser en stejl til lodret agterende og jævnt opstigende forstævn. På bunden af båden, eller imellem plankerne, er der fundet en jerngenstand der muligvis er et forrustet jernsøm eller en nagle. Den begravedes køn er ukendt.

14. ESM 2691, Grav A. Tømmerby. Vikingetid. Førkristen grav. I en høj fra Tømmerby er der i 1916 udgravet det, som menes at være resterne af en klinkbygget båd. Graven var forstyrret, og kistens præcise form blev aldrig erkendt. Det gjorde tre parallelle rækker bestående af 25-30 klinknagler til gengæld. De tre rækker måler 60-140 cm i længden og er anbragt i en opadgående vifteform. Graven er stærkt forstyrret af en nyere nedgravning, og naglerækkerne er afbrudt mod NØ. Der er ikke lagt profilsnit igennem graven, men klinknaglernes placering, samt analyser af træspor på naglerne, indikerer, at kisten stammer fra stævnel eller agterenden af en klinkbygget egetræsbåd, der oprindeligt målte 6-14 m. Ved udgravningen af højen er der kun gravet et 6x6 m hul ned i højen, og hele gravanlægget er derfor ikke registreret. Det menes dog, at den anvendte båddel mindst er 140x50 cm, men formentlig større. Den begravedes køn er ukendt. Litteratur: Stoumann 2009.

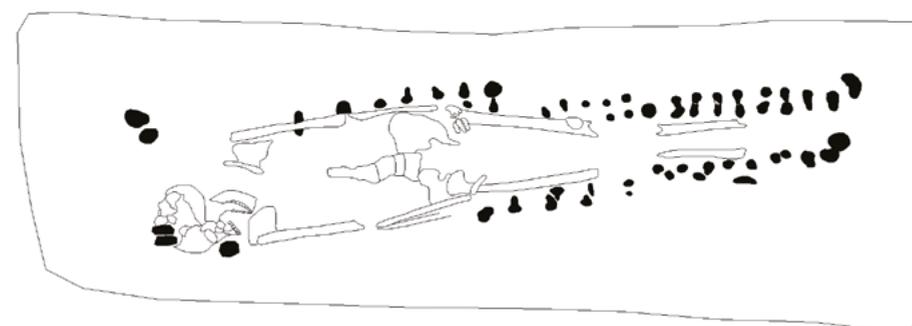
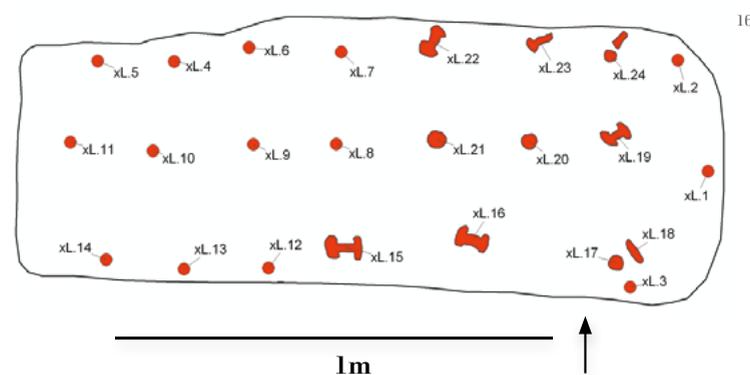
15. ESM 47. Grav I. Gammelby/Jernevej. Vikingetid. Førkristen gravplads. VNV-ØSØ orienteret grav med en formodet klinkbygget båd. Graven er kraftigt for-

styrret af en yngre nedgravning, og der er således kun en mindre del af graven bevaret. Graven viste sig i fladen som et 206x60 cm stort, rektangulær kisteomrids med to parallelle, langsgående rækker af 14 jernnagler/søm, hvoraf kun seks er sikre klinknagler. Den nordligste og øverste naglerække begynder netop der, hvor træsporene starter. Mod syd ligger naglerne i varierende afstand på 2-25 cm. Den nederste og sydligste række ligger 25 cm fra den nordligste, og her er naglerne mere regulært anbragt med en indbyrdes afstand på 20 cm. Kistens form er med let skrånede sider og jævnt rundet bund. Om dette er resterne efter en båd eller genanvendt tømmer fra et andet klinkbygget transportmiddel er vanskeligt at vurdere. Graven har ikke sikker bådform og tolkes derfor hér som en usikker bådgrav. Den begravedes køn er ukendt. Litteratur: Stoumann 2009.

16. ESM 47. Grav I. Gammelby/Jernevej. Vikingetid. Førkristen gravplads. Ø-V orienteret grav med formodet klinkbygget båddel. I graven er der fundet

tre rækkevis ordnede jernnagler, der menes at være spor efter bådplankernes placering. Graven indeholder ingen kistespor, gravgaver eller skelet. Naglerne, der har runde, flade hoveder og rombiske nitteplader, ligger i tre parallelle rækker med 20-25 cm mellemrum, hvilket indirekte angiver plankernes tykkelse. Retningen på naglerne viser tydeligt, at østenden er opadsvajet, hvilket antyder, at tømmeret stammer fra et område tæt på for- eller agterstævnen af en båd. Grundet gravens ringe størrelse på 155x60 cm formodes det, at graven har været konstrueret til et barn. Mangel på sikker bådform og det lille antal klinknagler gør dog, at graven hér tolkes som usikker. Den begravedes køn er ukendt. Litteratur: Stoumann 2009; Vorting 1970.

17. ASR 13, grav G1549. Lindegården i Ribe. Vikingetid. Kristen kirkegård. Ø-V orienteret grav med klinkbygget båddel, der er erkendt ved et svagt træspor og 85 nagler ned langs skelettets sider, hvoraf mindst fire er klinknagler, der fortrinsvis sidder i hjørnerne. Naglerne sidder i to langsgående rækker og er hamret i fra fartøjets ydersider, hvorved spidserne peger mod hinanden. Graven er blevet tolket som værende lavet af genbrugstømmer fra et skib/båd eller som efterligning af en båd. Et snit igennem graven viser et rundet tværsnit. Graven er hér kun tolket som en mulig bådgrav, da naglerækkerne ikke danner en bådform. Den begravedes køn er ukendt.

Noter

1. ASR 45/66
2. ASR 3M75, D7887.
3. Mange af vikingetidsbegravelserne er gennemgået af Ingrid Stoumann (2009) i publikationen om ryttergraven fra Grimstrup.
4. Sted- og lok. nr.: 190411-44
5. Kulturarv.dk. Systemnummer 141323.
6. ESM 1421.
7. ESM 1661-2.
8. ASR 13.
9. SJM 348.
10. ESM 47.
11. ASR 1909.
12. ASR M656.
13. ESM 1421.
14. ESM 47.

Fra Uddannelsesgravning på Rosen Alle 2015 (udført af Sydvestjyske Museer og Aarhus Universitet under ledelse af Professor Søren Sindbæk og PHD Sarah Croix) blev der fundet endnu en vikingegrav der tolkes som en bådgrav, K277.

Litteratur

- Andersen, Søren, H. Birgit Lind & Ole Crumlin-Pedersen 1991: *Slusegårdgravpladsen III. Gravformer og gravskikke. Bådgravene*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV, 3. Højbjerg.
- Bill, Jan 2012: Vikingetidens monumentale skibsgrave. I: *Et fælles hav - Skagerak og Kattegat i vikingetiden* (red. Anne Pedersen og Søren Sindbæk) København, s. 152-167.
- Birkedal, Peter 1999: *Vikingehandelspladsen ved Sebbesund, Barn af Himmerland X*, s. 165-174.
- Birkedal, Peter. & Erik Johansen 1995: The Sebbesund Boat-graves. I: *The ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia* (Ole Crumlin-Pedersen & Munch Thye ed.) København 1995, s. 160-165.
- Bork-Pedersen, Karen 2011: *Stammebåde*, Højbjerg.
- Crumlin-Pedersen, Ole 1991: Bådgrave og gravbåde. I: *Slusegårdgravpladsen III. Gravformer og Gravskikke. Bådgravene* (Andersen, Lind & Ole Crumlin-Pedersen ed.). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV: 3, Højbjerg 1991, s. 93-266.
- Feveile, Claus & Mette H. Søvsø 2009: Vikingetidens gravpladsen ved Hunderup – 15 jordfæstegrave omkring en storstensgrav fra stenalderen. I: *By, Marsk og Geest* 21, s. 33-48.
- Holst, Mads et al 2012: The Late Viking-Age Royal Constructions at Jelling, central Jutland, Denmark. Recent investigations and suggestion for an interpretive revision. *Praehistorische Zeitschrift* 2012; 87 (2), s. 474-504.

Jensen, Stig 1998: *Marsk, land og bebyggelse. Ribegnen gennem 10.000 år. Bind 2*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV, Højbjerg.

Kolve, V.A 1984: *Chaucer and the Imagery of Narrative. The First Five Canterbury Tales*. Californien.

Lemeé, Christian 2006: Kravelbyggeriet i historisk perspektiv: på sporet af kravelbygningsteknologien og dens spredning til Danmark set ud fra de historiske kilder. *Maritim kontakt* 28, s. 7-41.

McGrail, Sean 1998: Ancient Boats in North-West Europe: *The Archaeology of Water Transport to AD 1500*, New York.

McGrail, Sean 2001: *Boats of the World. From the Stone Age to Medieval Times. Oxford*.

Müller-Wille, Michael 1995: Boat-graves, Old New Views. I: *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia* (Crumlin-Pedersen & Munch Thye ed.), s. 101-109.

Müller-Wille, Michael 1969: Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte. *Offa* bd. 25/26, 1968/69, s. 1-203.

Ramskou, Thorkild 1976: *Lindholm Høje Gravpladsen*, København.

Rasmussen, Birgit M 1995: Brokjær. Ein Reichtumszentrum der römischen Kaiserzeit in Südwestjütland. I: *Acta Archaeologica* vol. 66, s. 39-101.

Sørensen, Anne 2000: Ladbyskibet, *Årskrift for Østfyns Museer* 1999/2000, s. 5-23.

Rieck, Flemming & Ole Crumlin-Pedersen 1988: *Både fra Danmarks oldtid*. Roskilde.

Roesdahl, Else: 1977: *Fyrkat. En jysk vikingeborg. II. Oldsagerne og gravpladsen*. Nordiske Fortidsminde. ser. B, bd. 4, København.

Schjødt, Jens Peter 1995: The Ship in Old Norse Mythology and Religion. I: *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia* (Crumlin-Pedersen & Munch Thye ed.) s. 20-24.

Stoumann, Ingrid 2009: *Ryttergraven fra Grimstrup og andre vikingetidsgrave ved Esbjerg*, Arkæologiske Rapporter fra Esbjerg Museum 5, Esbjerg.

Thorvildsen, Knud 1957: *Ladbyskibet*, Nordiske Fortidsminder, København.

Vorting, Hans Christian. 1970: Flere grube-huse og andet nyt fra vikingetiden i Esbjerg, *Mark og Montre*, s. 21-28.

Andre kilder

http://runer.ku.dk/VisGenstand.aspx?Titel=Bække-sten_2

<http://natmus.dk/historisk-viden/danmark/oldtid-indtil-aar-1050/vikingetiden-800-1050/vikingernes-soelvskatte/skattefund-fra-vester-vedsted/>

Summary

Small Iron Age and Viking Age boat graves from southwestern Jutland — Religious symbolism and technological development

From the region between Esbjerg and Ribe, 16 small boats dating from both the Iron Age and Viking Age have been recovered from graves, where the entire boat or parts of it were utilized as a coffin. The boats are categorized under three different boat types 1) logboats, 2) expanded logboats and 3) small clinker built boats. The boat graves are present in both pagan and christian grave-site contexts and may represent differing religious usages of the boat in burial-rites. The boats may also simply represent a material culture, that expresses the strong influence which maritime culture had on prehistoric southwestern Jutland - an area where trees were few and valuable, leading to the recycling of valuable wood for any useful purpose such as coffins. Although only one of the sixteen boats have been documented with wood preserved (the rest left merely impressions in the soil) the boat graves are a valuable source of information not only for the maritime culture of the region, but also for the interpretation of boat graves from pagan as well as early Christian times.

Bente Grundvad

Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
ben10@sydvestjyskemuseer.dk

Franske forbindelser – sømglatte fra vikingetidens Ribe

Af Torben Sode & Bernard Gratuze

Fra udgravningerne i Ribe findes en række fund af sømglatte fra både vikingetid og middelalder. Sømglatte blev brugt til strygning, glatning og imprægnering af hovedsageligt hørlærred og er fremstillet af et rundt stykke massivt glas med konveks overside og nærmest flad bund. Både arkæologiske fund, skriftlige kilder og etnografisk materiale viser, at sømglatte har været anvendt siden yngre jernalder, op gennem middelalder og indtil 1800-tallet. Formen og brugen har således været uændret i mere end 1000 år.

Naturvidenskabelige undersøgelser har påvist, at sømglatte fra det karolingiske Europa og fra vikingetidens Ribe er fremstillet af enten potaskeglas eller af et bly-silikat kalkglas med et højt indhold af bly, aluminium, jern, barium og antimon. Analyserne viser, at sømglatte fremstillet af dette bly-silikat kalkglas kemisk er identisk med produktionsslagger fra bly- og sølvminen i Melle i det sydlige Frankrig, og at de således er fremstillet af omsmeltede slagge. Sømglatte er dermed med til at underbygge vores viden om datidens handelsforbindelser mellem Frankeriget og Ribe.

Indledning

I samarbejde med Sydvestjyske Museer har forskningsdirektør Bernard Gratuze fra det franske forskningslaboratorium Centre Ernest-Babelon i Orléans og konservator Torben Sode foretaget en række analyser af glasperler, perlemageraffald, råglas og andet glas, som stammer fra markedspladsen i Ribe for at identificere glassammensætningen og undersøge glassets oprindelse. De naturviden-

skabelige undersøgelser er udført på Centre Ernest-Babelon, Institut de Recherche sur les Archéomatériaux, Le Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) ved universitetet i Orléans, Frankrig¹.

Blandt de mere end 100 stykker glas fra markedspladsen i Ribe, der indtil nu er analyseret, er to fragmenter af sømglatte. Det drejer sig om et fragment af gråsort glas, der blev fundet i forbindelse med udgravningerne af Dommerhaven² samt et fragment af grøntsort glas fra Rosenalle³.

Fig. 1.

De tre analyserede fragmenter af sømglatte fra Sydvestjyske Museers samling. 1: ASR 1265x48, 2: ASR 8x208, 3: ASR 5M74D, D5037. Foto: Sydvestjyske Museer.

The three fragments of linen smoothers from southwest Jutland Museums collections, which have been analysed.

Fig. 2.

Oversigtskort der viser udbredelsen af blyholdige sømglatte i Europa. Tegning: Torben Sode.

General map showing the distribution of European glass smoothers containing lead.

Desuden er et sømglattefragment, fundet i forbindelse med detektorafsøgning ved Gammel Hviding, analyseret⁴ (Fig. 1.1-3). Analyserne viser, at fundet fra Dommerhaven er fremstillet af potaskeglas (fig. 1.3), mens de to fragmenter fra Gammel Hviding og Rosen Allé er fremstillet af et bly-silikat kalkglas, der er karakteristisk ved at have et højt indhold af bly, aluminium, jern, barium og antimon (fig. 1.1-2). Sømglatte, der er produceret med dette særlige blyglas, kendes desuden fra fund i Frankrig, bl.a. Saint Denis, Tours, Blois, Bordeaux og Melle, samt fra vikingetidens handelspladser i York, Hedeby, Kaupang, Dublin og Novgorod (Gratuze 2013) (fig. 2).

Fra udgravninger i Ribe har man ud over de analyserede sømglatte flere andre fund fra både vikingetid og middelalder. Ved udgravningerne af vikingetidsbyg-

gelsen i Okholm har man fundet en hel sømglatte som løsfund i pløjelaget samt en omtrent hel i forbindelse med et stolpehul. Begge er fremstillet af mørkt grønt glas (fig. 3)⁵. Fra udgravning i Ribes middelalderlige kulturlag stammer to fragmenter af mørkegrønt glas⁶ samt et ret nedbrudt, brunligt fragment⁷. Et fjerde fragment er dateret til ældre middelalder (1000-1250)⁸ (fig. 4, 1-3).

Fund og brug af sømglatte i vikingetiden

Der findes omkring 100 fund af sømglatte fra Danmarks vikingetid, middelalder og renaissance. Ud over fundene af sømglatte fra Ribe forekommer sømglatte i vikingetidens kvindegrave, i forbindelse med bopladsfund, handelspladser, stormandsgårde og værkstedsfund med tekstilbearbejdning

Fig. 3.

To sømglatte, fundet ved udgravningen af vikingetidsbebyggelsen ved Okholm nær Ribe. ASR 583 x5, x33. Foto: Sydvestjyske Museer.

Two glass linen smoothers found during the excavation of the Viking settlement Okholm near Ribe.

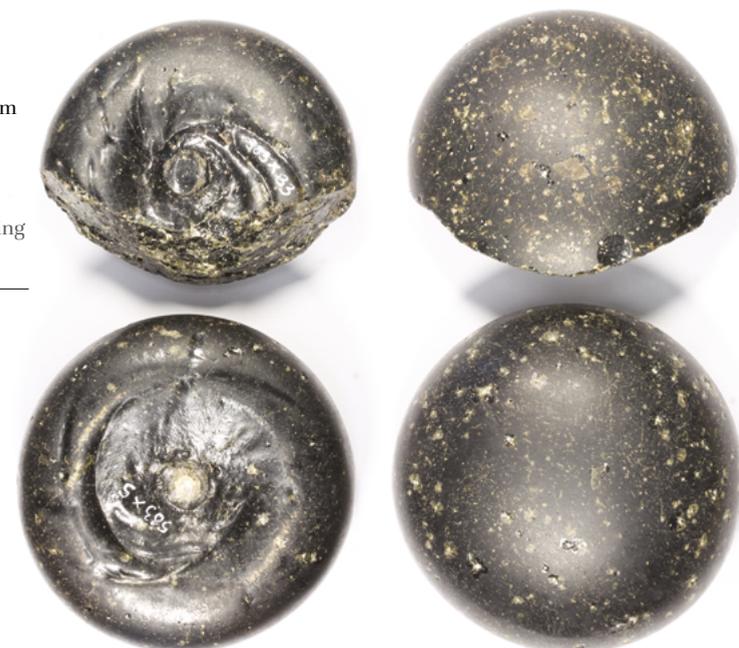

Fig. 4.

Tre middelalderlige sømglatte fundet ved udgravninger i Ribe. 1: ASR 1222x63, 2: ASR 2090x10, 3: ASR 19M79D, D14866. Foto: Sydvestjyske Museer.

Three fragments of medieval glass linen smoothers found during excavation in Ribe.

og fremstilling af hørlærred (Sode 2007). Sømglatte, der populært kaldes for vikingetidens strygejern, blev anvendt til at glatte hørlærred og andre tekstiler af vegetabilsk oprindelse. Den er fremstillet af et rundt stykke massivt glas med konveks overside og en næsten flad bund, nærmest med facon som et rundstykke. På undersiden har sømglatte et tydeligt puntel- eller hæftemærke, der stammer fra produktionen, hvor man fastholdt glasset på en såkaldt puntel. Sømglatte har normalt en diameter på mellem 6 og 10 cm og en højde på mellem 2,5 og 5 cm. Farven er oftest meget mørk grøn eller blå, nærmest sort, men sømglatte optræder også i lysere grønne nuancer.

Sømglatte optræder i litteraturen under forskellige navne. På dansk kaldes den også for en glattesten, og i Nationalmuseets protokoller fra 1800-tallet er de opført som gnidesten. På svensk hedder den *gnidsten* og på norsk *gnidestein* eller *slikisteinn*. På hollandsk hedder en sømglatte en *strijksteen* eller *glanssteen*, der betyder en stryge- eller glanssten. På engelsk en *linen smoother*, der betyder hørglatte. På tysk *Glättstein*, som betyder glattesten. På islandsk *slikiusteinn*, ordet *slikiu* betyder at polere, udglatte eller gøre glinsende. De forskellige navne henfører etymologisk til sømglattes funktion, nemlig en genstand til at glatte og stryge hovedsaglig hørlærred.

Fremstilling af hør i vikingetiden er påvist flere steder. I tilknytning til vikingebopladsen Næs ved Aunø fjord ca. 6 km nordøst for Vordingborg har man udgravet i alt 69 grubehuse, der har været anvendt som værkstedshytter, hvor man har fremstillet hørgarn. Blandt redskaber til tekstilforarbejdning er der fundet to sømglatte af glas (Hansen et al 1999, s. 7ff; Hansen 2000). Langs næsset har man udgravet resterne

af en 150 meter lang kanal med 57 brønde, hvoraf en del var vidje- eller stavbyggede. I flere brønde blev der fundet bundter af hør, der viser, at brøndene har været anvendt til rødning af hør. Her blev hørstænglerne lagt til opblødning, så man senere kunne skille fibre fra stænglerne, inden de blev forarbejdet videre til hørgarn. Fund af frø fra hamp og nælde tyder på, at man også på Næs-bopladsen har fremstillet tekstiler af disse planter. Fra udgravningerne af jernalderbebyggelsen ved Vorbasse har man ligeledes fundet, der tyder på lokal fremstilling af hør, også her har man fundet en sømglatte af glas⁹.

Hør er den ældste tekstilplante, der blev dyrket og anvendt i Europa. Hørlærred omtales ofte i de norrøne sagaer, og bundter af uspundet hør omtales i Knytlinge Saga. Bearbejdning og spinning af hør var knyttet til guden Freja. Man tillagde hørlærred magiske egenskaber, og det var en vigtig del af brudeudstyret.

Fra vikingetiden kendes en række kvindegrave med fund af sømglatte og andre tekstilredskaber. Fra udgravningen af Stengade II på Langeland fandt man en kvindegrav fra yngre vikingetid med resterne af en læderpose, der lå ved kvindens venstre overarm. Foruden en halv sømglatte indeholdt posen to tenvægte af ler og klæbersten, endvidere to ravklumper, en lille bronzedåse, to glasperler, et lille femkantet glasskår samt forskellige tekstilrester (Skaarup 1976, s. 91ff). For nyligt har man ved Hørby Skoleby ved Hobro udgravet en rig kvindegrav fra 900-tallet, der blandt andet indeholdt en sømglatte af glas, en saks, en tenvægt, en kniv og en træspond med jernbeslag (Nielsen 2012, s. 47).

Sømglatte i middelalder og renaissance

Flere middelalderlige kirkeinventarier nævner sømglatte. Det ældst bevarede stammer fra år 1179, hvor en *slikiusteinn* optræder i et islandsk kirkeinventar (Noss 1966, s. 110, note 4). I den norske biskop Aslak Bolts inventar, der er skrevet i Trondheim i 1429, optræder der ligeledes gnidesten af glas (Sode 2007, s. 9ff). Man har i kirkerne anvendt sømglatte til at stryge og glatte alterdug og andre former for linned samt til glitning af voksimprægnerede messehagler og andre sakrale dragter, så de har fremstået skinnende blanke.

Fra det syd- og vestjyske område kan det nævnes, at man i forbindelse med udgravningerne af fiskerlejet Sønder side ved Ho Klitplantage syd for Oksbøl har fundet en sømglatte af mørkegrønt glas i det anlæg, der blev kaldt for skrædderens hus. Foruden sømglatte fandt man en klædeplombe, et fingerbøl samt en del hægter og maller, der kunne tyde på lokal klædehandel eller skræddervirksomhed. Fiskerlejet Sønder side fungerede i 1500- og 1600-tallet som havneby og handelsplads, (Frandsen 1998). I forbindelse med undersøgelserne af Trøjborg Slot ved Tønder fandt man i den tidligere voldgrav to sømglatte af glas¹⁰.

På hyttetomterne fra renæssancetidens glasværker ved Rye Glarbo syd for Silkeborg er der fundet sømglatte af glas, der viser, at der har været en dansk produktion af sømglatte (Jexlev et.al. 1970, s. 64+planche 4.1). Fra udgravninger af Smålands ældste glasbrug Trestenshult, der eksisterede i 1600-tallet, er der ligeledes fundet flere sømglatte (Jexlev 1970). De blev i 1700-tallet fremstillet i stort antal på de glasværksteder i Sverige og Norge,

der producerede vinduesglas og flasker, det der i glassproget kaldes for grøntglashytter. Ligeledes optræder de i flere svenske glasværkers priskuranter og inventarlistes. Fra Norge er en gniestein af glas afbilledet i De Norske Glasfabrique Nøstetangen og Aas modelbog fra 1762, no.198 (Noss 1966, s. 104). Fra Hurdal og Biri Glasværker i Norge blev der i sidste halvdel af 1700-tallet udbudt sømglatte både med og uden skaft (Noss 1966, s. 101ff).

Fig. 5.

Hvordan arbejdet med sømglatte kan være foregået. Som underlag er vist en plade af hvalben svarende til stykket fra Ribe. Tegning: Virve Kiil.

A suggestion for how a linen smoother could have been used in practice. A plate of whale bone comparable to the piece from Ribe has been used as an underlying ironing board.

Sømglatte i historisk tid

Michel Hanssøn Jernskiæg fra Køge skriver i 1693 om de hollandske bønder på Amager, at deres hovedtøj blev gnedet med gniesten, så det skinnede i solen, og at deres hørkraver blev indgnedet med blå stivelse (Mygdal 1932, note 13). Endvidere fortæller Jernskiæg, at hættekonen vaskede hætterne og gjorde dem i stand til højtiderne. Den tørre hætte blev gnedet ind med en pose, der var fyldt med knust indigo, og til sidst blev hætten gnedet blank med en gniesten.

Den svenske botaniker Carl von Linné beskrev i Skånska Resa fra 1749, hvorledes kvinderne i Småland anvendte gniesten af grønt eller blå glas ved tilberedning af hørlinned. De nyvaskede og tørre hørstoffer blev anbragt på et gnidebræt af egetræ. Linné skriver, at man benyttede begge hænder til at glatte stoffet med glasstenen,

og at dette skete med en sådan iver, at sveden sprang fra pigens pande (von Sydow 1977, s. 76).

Sømglatte var et uundværligt værktøj, når man skulle glatte manchetter, borter, sømme, og når man skulle stryge og polere kraver, flipper, hovedstykker, tørklæder og strømper. Man anvendte dem til at imprægnere tekstiler med stivelse, og meget tyder på, at man også benyttede dem ved imprægnering af sejldug med voks. Når man glattede eller strøg stofferne, anvendte man den konvekse side af sømglatte, og stoffet blev strøget til det var blankt og glat. Med begge hænder pressede og gned man den uopvarmede genstand hen over tøjet, som man havde udbredt på et glat og hårdt underlag, således at hørstoffet blev koldpresset (fig. 5).

Til dette arbejde havde man brug for et fladt og hårdt underlag. I forbindelse med udgravningerne ved posthuset i Ribe har man fundet resterne af to fint udskårne plader, som er fremstillet af hvalknogler (Feveile 2006, s. 305-307, tavle 68). Der har været en del diskussion om, hvilken funktion disse plader af hvalknogler har haft, men de tolkes oftest til at være glatte- eller strygebrædder. En del af tvivlen skyldes, at der kun fra den rige kvindegrav nr. 854 fra Birka kendes en sømglatte, der er fundet sammen med et glattebræt af hvalknogler (Arwidsson 1984, s. 199ff). Disse plader af hvalknogler optræder oftest i Norge og i det øvrige nordatlantiske område.

Fra det sydlige Sverige kendes der fra 1700- og 1800-tallet eksempler på gnide- eller glattetræ fremstillet af bøg eller eg. Disse gnidebrædder kaldes på svensk for gnidefjæle. Man har anvendt gnidefjæle af hårdt træ som underlag, når man skulle glatte

hørlærred, duge og beklædningsstykker. Forudsætningen for et smukt resultat var et plant, glat og hårdt underlag, som stoffet blev lagt ud på, når det skulle stryges. For at beskytte stoffet og for at opnå en vis elastisitet lagde man ofte et stykke kalveskind mellem underlag og hørklæde. Det er nærliggende, at man i det nordatlantiske område nord for vækstgrænsen for bøg og eg, har anvendt disse udskårne hvalknogler i forbindelse med glatning af tekstiler. I disse områder har man traditionelt anvendt hvalknogler i stedet for træ til en række andre formål. Da genstande af træ kun sjældent er godt bevaret i det sydsandinaviske arkæologiske materiale, er dette måske forklaringen på, at vi endnu ikke kender til gnidebrædder af træ fra vikingetid og middelalder.

Naturvidenskabelige analyser af arkæologisk fundet glas

Den seneste forskning inden for arkæologisk glas viser, at man i Vesteuropa indtil starten af 800-tallet hovedsagligt benyttede samme type af sodaglas, som man anvendte på de romerske glasværksteder (Wedepohl 2000; Gratuze et al. 2014). Gamle romersk glas og glasskår blev i yngre jernalder i stor udstrækning genanvendt og omsmeltet til glasperler (Sode 2002). Ved fremstilling af det romerske sodaglas benyttede man hovedsagligt mineralsk soda som flusmiddel, det vil sige et stof, som nedsætter temperaturen i forbindelse med smeltning af glasset.

Det forøgede behov for glas, der opstod i det karolingiske Europa, især til vinduer, har antageligt været medvirkende til, at man i nord- og vesteuropæiske glashytter udviklede en ny glastype, potaskeglasset. Her be-

nyttede man træske, der indeholdt potaske som flusmiddel ved fremstilling af glas. Det grønne potaskeglas kaldes populært for *waldglas* (en tysk betegnelse for skovglas), og dette blev den dominerende glastype i Nordeuropa i middelalder og renaissance.

På det arkæologiske forskningslaboratorium i Orléans har man analyseret omkring 250 sømglatte fra bl.a. Frankrig, Tyskland, England, Norge, Rusland og Danmark. Omkring 80 % af de analyserede sømglatte er lavet af potaskeglas, medens de resterende er fremstillet af bly-silikat kalkglas. Glassets sammensætning ser ud til at være specifik for de to grupper af sømglatte (fig.6).

Bly- og sølvminen i Melle

I forbindelse med kemiske undersøgelser af blyglans og slagge fra bly- og sølvminen i Melle, der ligger ca. 50 km sydvest for Poitiers i Frankrig, er det påvist, at de blyhol-

dige produktionsslagge fra Melle havde en sammensætning, som svarede til den gruppe af sømglatte, der var lavet af bly-silikat kalkglas (Gratuze 2013). Efterfølgende har både bly- og strontiumisotop analyser vist, at de blyholdige sømglatte har de samme isotopsignaturer, som blyglans og slagge fra minen i Melle (fig. 7).

Bly- og sølvminen i Melle blev taget i brug omkring år 700 og fungerede indtil slutningen af 1000-tallet. I forbindelse med de arkæologiske undersøgelser af minen fandt man forskellige former for produktions- og raffineringsslagge, sammen med bly- og

sølv malm i form af blyglans, der havde et sølvindhold på ca. 0,5 %. Indholdet og sammensætningen af blyglans er meget afhængig af de bjergarter, der indeholder malmen. Sandsynligheden for at finde to forskellige bly- og sølvminer med de samme geologiske og geokemiske parametre er meget lille. Bernard Gratuze kunne således påvise en sammenhæng mellem slaggeaffaldet fra minen i Melle og den gruppe af sømglatte, der var fremstillet af det særlige bly-silikat kalkglas. Det var således muligt at fastslå, at de blyholdige sømglatte måtte være fremstillet af omsmeltede affaldsslagge fra bly- og sølvminen i Melle.

De kemiske analyser viste samtidig, at man i forbindelse med produktionen af de blyholdige sømglatte havde genbrugt 5 - 10 % romersk sodaglas, som man havde smeltet sammen med de glasagtige blyslagge (Gratuze et al. 2014). Ved at tilsætte dette genbrugsglas kunne man nedsætte smeltetiden ved produktionen.

Samtidig kunne arkæologerne iagttage, at den samlede mængde af slagge, som var fundet i forbindelse med bly- og sølvminen ved Melle var betydeligt mindre, end man kunne forvente i forbindelse med den tilsyneladende omfattende produktion af bly, som var foregået gennem flere hundrede år. Ud fra indholdet af sølv og bly i blyglans fra minen og ud fra mængder af sølv mønter, der er slået lokalt i Melle er den omtrentlige produktion af bly forsigtigt kalkuleret til mere end hundrede tusind tons. De omsmeltede glasagtige blyslagge fra minen i Melle blev i stor udstrækning genanvendt til fremstilling af sømglatte (Gratuze, et al. 2014).

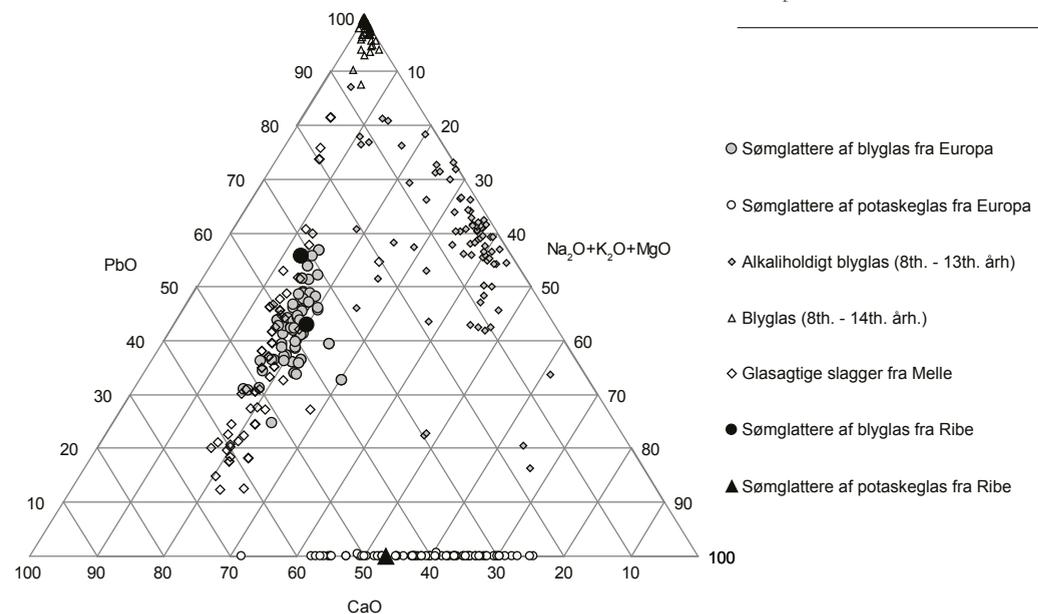

Fig. 6.

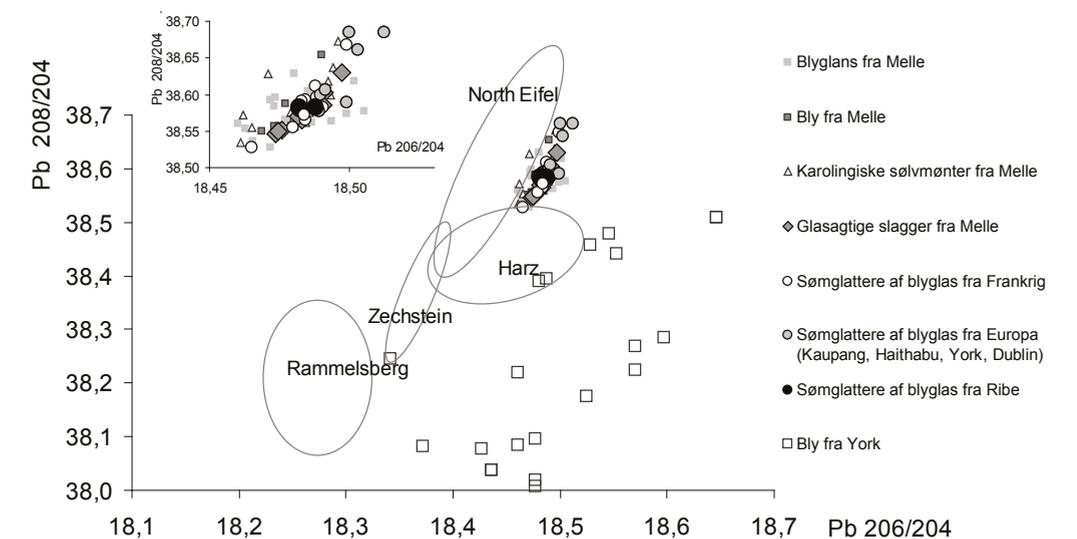
Diagram der viser $\text{Na}_2\text{O}+\text{K}_2\text{O}+\text{MgO}$ i forhold til CaO og PbO over sømglatte og blyglas fra Europa.

The diagram shows $\text{Na}_2\text{O}+\text{K}_2\text{O}+\text{MgO}$ in proportion to CaO and PbO between the linen smoothers and lead glass from Europa.

Fig. 7.

Skema der viser isotop analyser af blyholdige sømglatte sammenholdt med slagge og blymalm fra bly- og sølvminen i Melle.

The table shows the isotope analysis of lead based glass smoothers held up against slags and lead ore from the lead and silver mine in Melle.

Konklusion

Både de arkæologiske fund af sømglatte, skriftlige kilder og etnografisk materiale viser, at sømglatte siden yngre jernalder, op gennem middelalder og indtil starten af 1800-tallet blev anvendt til strygning, glatning og imprægnering af hovedsageligt hørlærred. Formen og brugen har således været uændret i mere end 1000 år.

De naturvidenskabelige analyser af glas fra handelspladsen Ribe har betydet, at man har fået nye interessante oplysninger om yngre jernalder og vikingetidens brug og handel med glas. Den karakteristiske massive form og farve på de tre fragmenter af sømglatte betød, at museet allerede i forbindelse med registreringen af fundene identificerede de tre umiddelbart ubetydelige små stykker af sort glas som sømglatte. Med de efterfølgende analyser har man yderligere kunne proveniensbestemme glasset.

Gennem den særlige kemiske sammensætning og geokemiske signaturer af glasset har det været muligt at bestemme og adskille sømglatte fra Dommerhaven, der var fremstillet af potaskeglas, fra de to fragmenter fra henholdsvis Rosen Allé og Gammel Hviding, der er fremstillet af bly-silikat kalkglas. De kemiske analyser og isotopiske undersøgelser viser, at de to sømglatte er fremstillet af omsmeltede slagge fra bly- og sølvminen i Melle i Sydfrankrig.

Hermed er de to fragmenter af blyholdige sømglatte nye og vigtige brikker i det spændende puslespil, der er med til at belyse handlen mellem det sydlige Europa og Ribe. Sammen med fund af frankiske glas, karolingiske våben, smykker, sølvbægre og andre importvarer viser fundene af de blyholdige sømglatte, at der mellem Skandinavien og

Frankeriget var betydelige handelsforbindelser allerede i tidlig vikingetid.

Noter

1. Analyserne af glasset er foretaget med laser - ablation forbundet med et induktivt koblet plasma - massespektrometer (LA-ICPMS). Det anvendte laser-ablations system består af en Neodymium-YAG laser, der arbejder ved 266 NM (med firedobbelt frekvens), sammenkoblet med et Thermo Elektron Finnigan ELEMENT-XR massespektrometer
2. Mus. nr. ASR 5M74D, D5037.
3. Mus. nr. ASR 8x209.
4. Mus. nr. ASR 1265x48.
5. Mus. nr. ASR 583x5, x33.
6. Mus. nr. ASR 7M70D, D1913, udgravning ca 1970 på sct. Catharinæ Plads/ Dagmarsgade, mus. nr. ASR 1222x63, udgravning 1999 i Vægtergade.
7. Mus. nr. ASR 19M79D, D14866, udgravning 1979 i Badstuegade/Klostergade/ Hundegade.
8. Mus. nr. ASR 2090x10, udgravning 2005 på von Støckens Plads/Stenbogade.
9. Personlig meddelelse fra Olfert Voss.
10. De to sømglatte findes i Tønder Museums udstilling om Trøjborg Slot.

Litteratur

Arwidsson, G. 1984: Glättsteine und Glättbretter. Birka II:1. *Systematische Analysen der Gräberfunde*, s. 199-202. Stockholm.

Bencard, M. 1979: Wikingerzeitliches Handwerk in Ribe. *Acta Archeologica* 49, s. 113-138. København.

Feveile, C. 2006: *Ribe Studier*. Det ældste Ribe. Udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000. Bd. 1.2. Århus.

Frandsen, L.B. 1998: På jagt efter fiskerlejet Sønder side – arkæologiske undersøgelser. *Mark og Montre*, s. 61-68. Ribe.

Gratuze, B. 2013: Glass Characterisation Using Laser Ablation Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometry Methods. In: K Janssens (ed.), *Modern Methods for Analysing Archaeological and Historical Glass*, s. 201-234. John Wiley & Sons Ltd eds, vol 1, chap 3.1. Chichester.

Gratuze, B., Guérit, M., Simon L., Villaverde L., Barbier E., 2014: *Des verres carolingiens de compositions atypiques à Bressuire et Faye-sur-Ardin* (nord de la région melloise, Deux-Sèvres), Bulletin de l'AFAV, p. 114-120.

Hansen, K.M. 2000: Hørgården. *Skalk* 2000:1, s. 12-17.

Hansen, K.M., Christiansen, D. V & Høier, H. 1999: Næs, et nyt aspekt af vikingetidens erhverv. *Kulturhistoriske studier*, s. 7-35. Vordingborg.

Jexlev, T., Riismøller, P. & Schlüter. M 1970: *Dansk glas i Rennæssancetid*, 1550-1650, pl.4. København.

Mygdal, E. 1932: *Amagerdragter, vævninger og syninger*, s. 48-49 & note 13. København.

Nielsen, L.E. 2012: Vognfaddingsgraven fra Hørby Skolevej. *Årbog 2012, Nordjyllands Historiske Museer*, s. 43-48. Aalborg.

Noss, A. 1966: Før strykejernet. *By og Bygd*. s. 97-114. Norsk Folkemuseums Årbok 1964-1965. Oslo.

Skaarup, J. 1976: *Stengade II*, s.91. Rudkøbing.

Sode, T. 2002: Glasskår fra markedspladsen i Ribe - handel med råglas og glasskår. In: J. Pind (ed.), *Drik - og du vil leve skønt*. Festskrift til Ulla Lund Hansen på 60-årsdagen 18. august 2002. Nationalmuseet. *Studies in Archaeology and History* 7, s. 113-123. København.

Sode, T. 2007: Glattesten. *Skalk* 2007: 1, s. 9-13.

Von Sydow, C.O. 1977: *Carl Linnæus Skånska Resa* år 1749, s. 76. Stockholm.

Wedepohl, K. H. 2000: The Change in Composition of Medieval Glass Types Occurring in Excavated Fragments from Germany in: *Annates de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Vol 14*. AIHV Conference Venice/Milan, 1998. s. 253-257. Lochem.

Summary

French connections

– Linen smoothers from Viking Age Ribe

From excavations carried out in Ribe, there are a number of both Viking Age and Medieval linen smoothers. These glass smoothers were utilized to both iron, smooth and impregnate mostly flaxen cloth and they were made from a round piece of solid glass with a convex upper face and a nearly flat base. Both archaeological finds, written sources and ethnographic studies, show that linen smoothers have been in use since the Late Iron Age right through the Medieval period and up until the 19th century. Both their form and function has thus remained unchanged over the course of more than 1000 years.

The scientific analysis of the glass from Ribe's market place has led to the discovery of some new and interesting insights into the use and trade of glass during the Late Iron Age and Viking period.

The characteristic massive form and colour of the three linen smoother fragments, meant that the museum was able to identify the three apparently uninteresting small pieces of black glass as linen smoothers already during the initial registration of the finds.

The individual chemical and geo-chemical signatures of the glass, meant that it has been possible to identify and isolate the linen smoother from Dommerhaven – which was manufactured from potash glass, from the two other fragments from Rosen Allé and Gammel Hviding respectively as manufactured from a lead-silicate lime glass. The chemical analysis and isotopic investigations showed, that the two glass

smoothers were manufactured by using re-melting slags from the lead and silver mine of Melle in southern France. This new supplementary evidence of French linen smoothers popping up in the finds records of the market place of Ribe sheds new light on our knowledge of long distance trade during the Viking Age.

These two fragments of lead rich glass smoothers are thereby new and important pieces in the intriguing jigsaw puzzle, which allows us to shed some light on trade between southern Europe and Ribe. Together with finds of Frankish glass, Carolingian weapons, jewellery and ornaments, silver goblets and other imported goods. These finds of lead rich glass smoothers show that there were already substantial trade connections between Scandinavia and the Frankish Kingdom already in Early Viking Age.

Torben Sode

Konservator M.Sc.
Højstrupvej 71
2700 Brønshøj
t.sode@mail.dk

Bernard Gratuze

Directeur de Recherche
Centre Ernest-Babelon,
Institut de Recherche sur
les Archéomatériaux,
Le Centre National de
la Recherche Scientifique (CNRS)
Universite d'Orléans, Frankrig.
Gratuze@CNRS-Orleans.fr

Sønderskov

– glimt af en renæssanceherregårds bygningshistorie

Af Søren Brøgger

Som én af få bevarede herregårdsbygninger fra renæssancen i det sydvestjyske område, bærer Sønderskov et væsentligt vidnesbyrd om en periode fuld af omvæltninger i det danske samfund. I forbindelse med en gennemgribende restaurering i slutningen af 1980'erne udførtes en bygningsarkæologisk undersøgelse og en række mindre udgravninger på herregårdsbanken. Udgravningerne afslørede ældre bygningsrester under de nuværende bygninger, men materialet blev desværre aldrig sammenfattet og publiceret. I forbindelse med udarbejdelsen af mit speciale i middelalder- og renæssancearkæologi kastede en gennemgang af fund, fotografier, tegninger og anden dokumentation fra udgravningerne og de bygningsarkæologiske undersøgelser imidlertid nyt lys over herregårdens tidlige historie.

Baggrund

Sønderskov er placeret i et skrånede terræn mod Kongeåen i syd, nær et gammelt trafikknudepunkt, hvor Oksevejen krydser Kongeåen ved Foldingbro. Herregården består i sin nuværende skikkelse af en øst-vestvendt teglstensbygning med to mindre sidefløje på et rektangulært voldsted. Sønderskov havde en række skiftende ejere op gennem 1900-tallet, og hovedbygningen forfaldt i århundredets anden halvdel i en sådan grad, at ejeren i 1980'erne, på trods af fredning, anmodede myndighederne om tilladelse til at nedrive det forfaldne hus. En privat køber kom dog i 1986 nedrivningen i forkøbet, og de følgende år gennemgik

bygningen en gennemgribende restaurering, som i 1992 blev belønnet med Europa Nostra-prisen (Knudsen 1992, s.17-19).

Ingen skriftlige kilder nævner opførelsen af den nuværende hovedbygning. Murankrene i hovedfacaden viser årstallet 1620, hvilket umiddelbart synes at indikere opførelsestidspunktet for huset. Sådanne årstal kan dog også markere gennemgribende restaureringer eller ombygninger, hvorfor Sønderskovs nuværende bygning i princippet kunne være ældre. Murankrene blev således i specialet ikke vurderet som egnede til alene at give en sikker datering af huset, som dog senest måtte være opført 1620.

Fig. 1.

Sønderskovs nuværende udseende. Set fra nordøst. Efter Jensen & Bolvig 2006, s. 117.

Sønderskov as it appears in the today. Seen from the northeast.

Inden istandsættelsen, som afsluttedes i 1992, var Sønderskov aldrig blevet underkastet en arkæologisk undersøgelse. Selvfølgelig er derimod blevet opmålt i forbindelse med Nationalmuseets herregårdsopmålinger i 1968 og af arkitekt Jytte Engstrøm i den upublicerede Bygningsundersøgelse af Sønderskovgaard fra 1978, som indeholder opmålingsresultater og tegninger i form af grundplaner, opstalter og rekonstruktionsforslag¹. Fælles for disse to undersøgelser var dog, at de beskrev de synlige spor i murværket, men ikke gjorde sig yderligere overvejelser omkring Sønderskovs bygningshistorie.

Restaureringen medførte, foruden en grundig undersøgelse af hovedbygningen, at herregårdsbanken blev arkæologisk undersøgt på kryds og tværs i forbindelse med gravning af grøfter til kabler og rør. Ligeså blev kælderen udgravet. De arkæologiske data blev aldrig yderligere bearbejdet eller publiceret og blev således kun i ringe grad anvendt som støtte til tolkningerne af de bygningsarkæologiske observationer, som blev foretaget af arkitekt Steffen Søndergaard og kyndigt udgivet i bogform. Den lille bog præsenterer de oplagte tolkninger af de bygningsarkæologiske observationer, mens materialet fra de arkæologiske udgravninger i høj grad anvendes til at understøtte disse. På denne baggrund tolkedes et mindre fremspring øverst i kældrens hovedskillevej som det væsentligste bevis for, at den nuværende bygning var opført på fundamentene af et ældre hus. Teorien underbyggedes af husets lidt bagudstræbende grundplan med diagonaltillede hjørnetårne – en planløsning,

som typisk blev anvendt i anden halvdel af 1500-årene (Søndergaard 1992, s. 1-3)

I udarbejdelsen af specialet blev det arkæologiske materiale tillagt en større selvstændig værdi og betydning, hvilket ændrede det samlede resultat af undersøgelsen. I artiklen skelnes mellem arkæologiske og bygningsarkæologiske data. De arkæologiske data er tilvejebragt ved arkæologiske udgravninger i jorden, mens de bygningsarkæologiske data er indsamlet ved observationer i den stående bygnings mur- og tagværk, hvor eksempelvis tilmurede vinduer og døre fremtræder mere eller mindre tydelige.

Et ældre Sønderskov

Sønderskov nævnes første gang i 1448, hvor Jakob Nielsen måtte overdrage gården til Ribe Domkapitel, da han var ufri og derfor ikke kunne besidde en herregård (Lebech 1966, s. 363) Gården kan dog udmærket være betydeligt ældre, og dens oprindelse fortaber sig i historiens tåger. I århundrederne herefter nævnes Sønderskov jævnlige i lignende dokumenter, hvilket gør det muligt at sammensætte en nogenlunde komplet ejerliste fra 1448 til den nuværende ejer. Ingen skriftlige kilder fortæller om herregårdens udseende eller indretning, før den nævnes i en række brandtaksationer i midten af 1700-årene. For at danne sig et billede af den nuværende bygnings oprindelige udseende og eventuelle bygninger før denne må man derfor ty til de bygningsarkæologiske og arkæologiske kilder. De mange grøfter, som gennemskærer herregårdsbanken, gav et godt indblik i opbygningen af denne og de forskellige lag, men kun et sparsomt indblik i de ældste bygningsspors udstrækning under den nuværende gårdsplads.

De arkæologiske undersøgelser af Sønderskov afslørede spor efter en fase, kaldet fase 1, ældre end den stående bygning. Denne var anlagt direkte på den oprindelige muldhorisont 1-2 meter under den nuværende bankes overflade.

De tydeligste spor af fase 1 blev registreret i form af et spinkelt fundament, en række af syldsten fra en nord-sydvendt bindingsværksbygning lidt nordøst for den nuværende hovedtrappe. Inde i bygningen stod resterne af en bageovn opført i munkesten (fig. 5). Som type har den været meget lig den bevarede ovn i den nuværende herregårdskælder, dog havde den øverste del af ovnkappen været udført i ler og ikke teglsten. Gulvet i bygningen bestod af tværgående planker lagt på strøer i et afretningslag af sand. Syldstensrækker længere mod vest på banken fortæller, at flere bygninger havde stået samtidigt, men deres udstrækning og størrelse var ikke mulig at fastslå. Bindingsværksbygningerne var opført direkte på den naturlige overflade, men i forbindelse med opførelsen blev terrænet syd for den nuværende hovedbygning hævet en smule, formentlig for at udjævne det hældende terræn og skabe en plan overflade at bygge på. Der blev ikke fundet spor efter en voldgrav, og det er derfor sandsynligt, at gården var helt ubefæstet og har fremtrådt som en almindelig stor bondegård².

Ildebrand

Et tykt lag af trækul, som blev observeret over det meste af banken, afslører, at bygningerne i fase 1 var gået til ved en brand. Laget var kraftigst i bygningen med ovnen, hvor gulvbrædderne ligeledes var forkuldede. Trækulslaget indeholdt bl.a. vinduesglas, sodsværtede vingetagsten, jyd- og

stjertpotteskår og fragmenter af grøn- og sortglaserede figurkakler fra en kakkelovn. Vingetagsten afløser de middelalderlige såkaldte „munke og nonner“ omkring 1550 (Møller & Nyborg 1979, s. 45). Jyde- og stjertpotter har en bred dateringsramme, men enkelte skår af stjertpotter lader sig dog datere til perioden 1570-1615, og en håndfuld randskår fra jydepotter tilhører den såkaldte Varde-type og lader sig bredt datere til perioden fra 1550 og fremefter³. Figurkaklerne viste sig derimod væsentlige for dateringen af bygningsresterne. De få grønglaserede fragmenter fremstiller underkroppen af en kvinde i en folderig kjole, som er spændt ind ved livet (fig. 2).

Fig. 2.

Fragment af grønglaseret kakkel med kvindemotiv. Midten af 1500-tallet. Foto: Søren Brøgger.

A fragment of a green glazed oven tile decorated with a lady. From the mid. 16th century

Fragmenterne er for små til, at man derudfra kan bestemme hendes identitet, men der er formentlig tale om en verdslig frue, hvorfor kaklen må være efterreformatorisk og tilhøre midten eller anden halvdel af 1500-årene (Liebgott 1972, s. 21).

De sortglaserede kakkelfragmenter repræsenterer en lidt bredere motivverden. Som type fremkom de i et forsøg på at eftergøre jernbilæggerens jernplader i de sidste tiår af 1500-årene og begyndelsen af 1600-tallet. Blandt motiverne på de fundne fragmenter er liljer, rosetter og en såkaldt hav-enhjørning (fig. 3 og fig. 4). En kakkel svarende til sidstnævnte er fundet i resterne af et værksted i Slagelse, hvor den dateres til begyndelsen af 1600-årene (Kristiansen 2001, s. 198).

Bygningerne fra denne fase synes således tidligst at være taget i brug i anden halvdel af 1500-årene og brændt ned kort herefter, før 1620, hvor den nuværende bygning senest blev opført, jf. årstallet i facaden. Ingen dokumenter fortæller om brandens årsag, men brandlagets tykkelse og udbredelse viser, at den har været ganske voldsom, så

voldsom at man umiddelbart efter branden rev tomten ned og påbegyndte opførelsen af det nuværende hus.

Det stående hus

Således synes det sandsynligt, at årstallet 1620 i facadens murværk daterer afslutningen på opførelsen af det nuværende Sønderskov. Selvom ejerlisten i disse år er lidt usikker, var bygherren formentlig adelsmanden Thomas Juel, som i 1620 købte sten fra Gotland (Reitzel 1919a, s. 841)⁴. Juel skrives dog først til Sønderskov i 1631, mens han i 1627 skrives

til det nærliggende Estrup (Reitzel 1919b, s. 118; Reitzel 1919c, s. 420). De arkæologiske udgravninger afslørede fremgangsmåden for opførelsen af bygningen; først gravedes kældrene til den nuværende hovedfløj, nordvestfløjen og en tilsvarende nu nedrevet fløj ved hovedfløjens sydøstlige hjørne. Herefter rejstes kældervæggene ad én omgang af store marksten, og et 60-110 cm tykt lag ler blev fordelt omkring kældervæggens yderside og over hele pladsen. Leret stammede formentlig fra opgravningen af voldgraven, og

således skabtes den nuværende rektangulære herregårdsbanke, en type som var hyppigt benyttet i 15- og 1600-tallets danske herregårdsbyggeri. Efter etableringen af kælderen og kældervæggene blev resten af murværket rejst i de store munkesten, som var det almindelige murstensformat i det meste af middelalderen og renæssancen.

Murværket var oprindeligt berappet med et lag af rødt kalk, hvori fugerne var optrukket med et fugejern. At bygningens oprindelige skikkelse har været et rektangulært hus med diagonalt stillede kvadratiske hjørnefløje, understøttes af observationer i murværket i hovedfløjen, nordvestfløjen og murrester fra den nu forsvundne syd-

Fig. 3.

Fragment af sortglaseret rosetprydet kakkel. Første tiår af 1600-årene. Foto: Søren Brøgger.

A fragment of a black glazed rosette decorated oven tile. From the first decade of the 17th century.

Fig. 4.

Fragment af sortglaseret gesimskakkel med motiv af hav-enhjørning. Første tiår af 1600-årene. Foto: Søren Brøgger.

A fragment of black glazed cornice oven tile with a sea-unicorn motive. From the first decade of the 17th century.

Fig. 5.

Situationsbillede fra udgravningen af oven fra den nuværende bygnings forgænger. Nederst til højre ses indfyringsvanger og i midten den anden side af ovnen. I profilen til højre anes brandlaget nær bunden. Foto: Museet på Sønderkov.

A photo from the excavation of an oven belonging to the predecessor of the present day building. At bottom right the fireplace jamb, in the middle the other side of the oven. To the right and seen in the section, layers of ash can be seen near the bottom.

østfløj, som er opført i forbandt (fig. 8). Murværket afslører ligeledes, at gavlkvisten over nordfacaden og de to skorstene i gavlene er oprindelige. Der findes ingen afbildninger af herregården fra 1600-tallet, men en tegning fra anden halvdel af 1700-tallet afslører, at de to hjørnefløje oprindeligt var i fire forskudte stokværk og dermed højere end hovedfløjen, som var opført i to stokværk over kælderen (fig. 7).

De diagonalt stillede hjørnefløje har således taget sig ud som regulære tårne. Adgangen til hjørnetårnene skete via vindeltrapper i murværket mellem hovedfløjen og tårnene.

Et bagudstræbende hus

Planløsningen med hovedfløjen og de to diagonalt stillede hjørnetårne kendes fra flere herregårde i Danmark og Sydsverige, bl.a. Østerholm og Brundlund i det østlige Sønderjylland, Urup ved Horsens

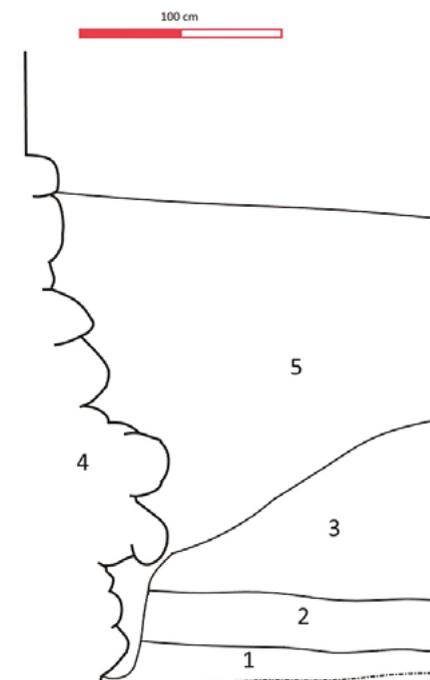

Fig. 6.

Simplificeret profiltegning af bankens opbygning. Sektion af østprofil i nordgående grøft fra husets sydvestlige hjørne. 1) Undergrund, 2) Muldhorisont, 3) Terrænregulering ældre end det nuværende hus, 4) Fundament, 5) Yngste opbygning af voldsted i form af ler fra udgravningen af voldgraven og nuværende overflade. Tegning: Søren Brøgger.

A simplified section drawing illustrating the construction of the underlying bank. A part of the eastern face in the northern trench from the southwestern corner of the house. 1) Subsoil, 2) Humus soil horizon, 3) A change in terrain older than the present day structure, 5) Foundation, 6) The youngest stronghold structure consisting of soft clay from the digging of the moat and the present surface.

samt Lyckå i Blekinge og Lillø i Skåne (Engstrøm 1978 s. 25; Søndergaard 1992 s. 1). Alle disse blev opført i midten eller anden halvdel af 1500-tallet, hvor de urolige år omkring reformationen i 1530'erne stadig var i frisk erindring. Tårnene gjorde det muligt at bestryge fjender langs alle hovedfløjens fire sider, men behovet for beskyttelse gled efterhånden i baggrunden, og lignende anlæg kendes ikke fra 1600-årene. Sønderkov har således allerede ved opførelsen været mærkeligt forældet og bagudstræbende i sit udtryk. Thomas Juel havde under Kalmarkrigen 1611-1613 gjort rostjeneste som kavalersk under Ribefanen (Jensen & Bolvig 2006, s. 130). Måske erfarede han hér, hvilken betydning selv lette fortifikatoriske foranstaltninger havde for en herregårds forsvarsduelighed, eller måske følte han efter sin hjemkomst behov for, gennem sit hus, at markere sig som kriger af den gamle skole.

Fig. 7.

Ældste tegning af Sønderkov. Udført af ukendt kunstner mellem 1768 og 1796. Original i privat eje.

The oldest illustration of Sønderkov, by an unknown artist between 1768 and 1796.

Spor efter de ældste vinduesåbninger blev ved restaureringen i 1980'erne optegnet i murværket og er således synlige den dag i dag, ligesom en enkelt oprindelig vinduesramme er bevaret og tilgængelig i hovedfløjens gavl under østfløjens tag. Vinduesåbningerne var udført med kurvehanksstik og affasede false. Den bevarede vinduesramme er delt vertikalt af en udsmykket lodpost, som deler en række lighedstegn med lodposte fra Ribe fra de første tiår af 1600-tallet.⁶ Vinduerne i hovedfløjens nederste stokværk var en smule større end vinduerne i øverste stokværk, og vinduesrytmen var noget asymmetrisk i forhold til husets midterakse. Hoveddøren var placeret midt for husets midterakse, som tilfældet er nu. Nogle sandstensfragmenter, fundet ved hoveddøren under udgravningerne, kan have prydet en oprindelig sandstensportal. Der blev ikke i murværket eller under udgravningen observeret spor efter et trappetårn. Et spinkelt fundament ved hoveddøren må have tilhørt en hævet trappekonstruktion med adgang til hoveddøren fra siderne og adgang til kælderen i midten. Spor efter en lav døråbning kan anes fra indersiden i kælderen murværk umiddelbart under hovedbygningens etager er derfor sket via en indvendig trappe, som det sås på det nyligt nedbrændte Sparresholm fra 1609.

Sparresholms indvendige hovedtrappe var formentlig landets første, så på dette punkt var Sønderkov ved opførelsen meget moderne (Grandjean 1964, s. 191). De øvrige adgangsveje til huset gik via hovedfløjens østgavl og det sydøstlige hjørnetårns nordmur.

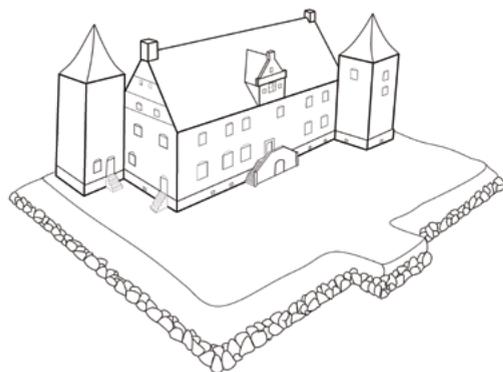
Spor i murværket og etageadskillelserne levner ingen tvivl om, at huset oprindeligt var inddelt i tre overordnede sektioner

på tværs af længdeaksen – den såkaldte parstueplan, som i den tidlige renæssance kom til Nordeuropa og Danmark fra Frankrig (Engqvist 1980, s. 123). Ideelt rummer parstueplanen umiddelbart inden for hoveddøren en rummelig forstue kaldet stengangen, bag den et par kamre og i hver af gavlene en stor sal (Lorenzen 1921, s. 171-172). Dette synes også at have været tilfældet i begge Sønderkovs etager. To oprindelige kaminer i murværket, observeret under restaureringen, indikerer dog, at i hvert fald den vestlige sektion af overetagen var yderligere inddelt. Kælderen var indrettet til køkken og magasin⁷, mens Sønderkovs første

Fig. 8.

Forslag til rekonstruktion af 1620-anlægget. Placeringen af vinduer og døre baseres på spor i murværket. Tårnernes oprindelige afslutning er ukendt. Perspektivtegning set fra nordøst. Tegning: Søren Brøgger.

A proposed reconstruction of the 1620-structure. The placement of doors and windows is based on documented masonry evidence. The original appearance of the towers upper section is not known. A perspective drawing seen from the northeast.

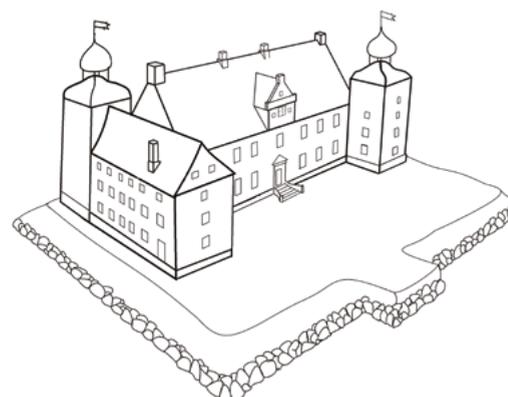
stokværk har været husets repræsentative etage, den såkaldte beletage eller piano nobile. Dette understreges, foruden tilstedeværelsen af salen i vest, af etagens højere vinduer og det formentlig sandstensudsmykkede indgangsparti.

De arkæologiske udgravninger godtgjorde, at den oprindelige adgangsvej til voldstedet gik via et brofæste umiddelbart vest for den nuværende bro. Brofæstet var en smule asymmetrisk anlagt i forhold til banken og huset. De skriftlige kilder afslører, at der var slået en vindebro over voldgraven. I 1670'erne kom bonden Hans Nielsen fra Åtte på kant med Sønderkovs

Fig. 9.

Forslag til rekonstruktion af Sønderkov i 2. halvdel af 1700-årene. Placeringen af vinduer og døre er baseret på spor i murværket. Udformningen af tårnernes spir er baseret på fig. 7.

A proposed reconstruction of Sønderkov as it appeared during the second half of the 18th century. The placement of windows and doors is based on documented masonry evidence. The precise form of the tower spire is based on fig. 7.

ridefoged Andreas Saabye, som dog „[...] kun havde slået ham én gang; det var på Sønderkov vindebro, da ridefogeden tog hans egekæp og gav ham et slag dermed, fordi han ikke ville gøre plovlav med Morten Lervad.“ (Andersen 1979, s. 129). Som det er tilfældet med langt størstedelen af landets gamle bygninger, har også Sønderkov undergået en række forandringer siden opførelsen. De skriftlige kilder afslører, at den nuværende østfløj blev opført af Hofjægermester Hans Bachmann i 1740'erne.⁸

I samme ombæring ændrede han hovedfløjens vinduesrytme og etablerede en fast bro over voldgraven midt for hovedindgangen, så facaderne opnåede det nuværende barokke, symmetriske udtryk. Ligeledes er husets indvendige rumdisposition et resultat af disse ombygninger. Også kælderen undergik forandringer; på et tidspunkt i 1700-tallet erstattede et tøndehvælv det ældre bjælkeloft i kælderen vestlige del. Mellem 1768 og 1796 blev de to tårns øverste etage nedtaget, så de fremstod jævnhøje med hovedfløjen og den nye østfløj (fig.9).

Endeligt blev den tilbageværende del af det sydøstlige hjørnetårn nedrevet mellem 1803 og 1820.⁹ Derved opnåede Sønderkov i det store og hele sit nuværende udseende.

Sammenfatning

At sammenholde det bygningsarkæologiske og arkæologiske dokumentationsmateriale medførte, at herregårdens historie måtte omskrives. Sønderkov er som nævnt allerede kendt fra 1400-tallet. Udgravningerne gav dog ikke svar på, hvor det ældste,

middelalderlige Sønderskov var lokaliseret, men det var med stor sikkerhed ikke under den nuværende herregårdsbanke, da ikke et eneste fund daterer sig til perioden før 1550. En del herregårde var i middelalderen i realiteten små privatborge, som var placeret i utilgængeligt terræn. Muligvis skal Sønderskovs forgænger derfor findes sydligere i det sumpede område ved Kongeåen. Hvis middelalderens Sønderskov blot var en større, ubefæstet bondegård opført i bindingsværk, er det dog ikke sikkert, at tomten nogensinde vil blive genfundet.

Resterne af et ældre, nedbrændt hus blev dog fundet under herregårdsbanken. Dette hus var øjensynligt helt ubefæstet og har taget sig noget mere beskedent ud end det nuværende. Fundmaterialet herfra kunne ikke føres længere tilbage end tidligst midten af 1500-årene. Fundet af figurkaklerne fra de første tiår af 1600-tallet i brandtomten samt det faktum, at denne blev overlejret i forbindelse med opførelsen af det nuværende hus, udelukker, at det nuværende hus blev opført på fundamentene af et ældre hus. Det lille fremspring i kælderens murværk, som tidligere blev opfattet som et skel mellem to faser, må i stedet have båret et bjælkeloft. Opførelsen skete umiddelbart efter, at husets forgænger i bindingsværk var gået til i en voldsom brand i starten af 1600-årene. Årstallet 1620, som murankrene danner i facaden, må derfor betragtes som pålydende og henviser til husets opførelsestidspunkt.

Ud over at nuancere den gamle herregårds bygningshistorie understregede den fornyede gennemgang af de to typer dokumentationsmateriale ligeledes væsentligheden af at sammenholde alle kildetyper på tværs af faglige skel for at opnå det bedst mulige resultat.

Noter

1. Opmålingerne var en del af en hovedfagsopgave på arkitektstudiet.
2. I 1769 kaldes det ældre Sønderskov en mejergård under det nærliggende Hundsbæk, hvilket kan forklare de manglende spor efter befæstning (Pontoppidan 1769, s. 716).
3. Randtyperne identificeredes som værende hhv. Linaas type 1002, 1009, 1019 (stjertpotte) og type 302 (jydepotte) (Linaa 2006, s.217).
4. Det formentlig oprindelige gulv i forstuen i den nuværende bygning består netop af gotlandske sten.
5. Et afrenset parti af murværket er tilgængelig ved østgavlen. Fladen kan ses under taget på den senere opførte østfløj.
6. En vinduesramme og lodpost fra Overdammen 8 fra begyndelsen af 1600-årene har stærke lighedstegn med det bevarede vindue fra Sønderskov (Søndergaard 1986, s. 96).
7. Det åbne ildsted i kælders østgavl er oprindeligt (Brøgger 2013, s. 73).
8. Bachmann døde i 1745. Hans datter og svigersøn tog dog først ophold på Sønderskov i 1767, og beklagede sig da over bygningernes sølle tilstand. Østfløjen optræder i brandtaksationer fra 1758-59. Det virker derfor overvejende sandsynligt, at Bachmann investerede i opførelsen af østfløjen (Lebech 1966, s. 368, Søndergaard 1993, s. 14).

9. Ved brandtaksationen 1803 eksisterede hjørnetårnet stadig, mens det er forsvundet på Original I-kortet fra 1824. Kopier af begge findes i mappen Sønderskovgaard i biblioteket på Museet på Sønderskov.

Lorenzen, Vilhelm 1921: *Studier i dansk herregårdsarkitektur i det 16. og 17. århundrede*. København.

Møller, Elna & Ebbe Nyborg (red) 1979: Fagordbog. *Danmarks Kirker XIX*. Ribe Amt bind 1 s. 23-49.

Pontoppidan, Erik 1769 (genoptrykt 1970): *Den Danske Atlas Eller Kongeriget Danmark* 5:2. København.

Reitzel, Carl Andreas 1919a: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1616-1620*. København.

Reitzel, Carl Andreas 1919b: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1627-1629*. København.

Reitzel, Carl Andreas 1919c: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1630-1632*. København.

Søndergaard, Steffen 1986: Ribe-lodposte. *Bygningsarkæologiske Studier*. s. 93-100.

Søndergaard, Steffen 1992: *Sønderskov. Historie og restaurering*.

Litteratur

Andersen, Valdemar 1979: *Kongeåegnen. Kultur og miljø 1600-1800*. Herning.

Engqvist, Hans Henrik 1980: Fire fynske Herreborge. Nyt syn på Rygaards, Hesselagergaards, Egeskovs og Ørbækklundes bygningshistorie. *Architectura* 2. København s. 55-125.

Grandjean, Poul Bredo 1964: Sparresholm. *Danske Slotte og Herregårde* 13, 2. udg. København s. 189-198.

Jensen, Peter Munch & Thomas Bolvig 2006: Sønderskov. *Folding Sogn i fortid og nutid* s. 117-167.

Knudsen, Svend-Aage 1992: Herregården Sønderskov Hovedgård reddet fra ruin: Præmieret af EUROPA NOSTRA1992. *Bygning – by og land* 15 s. 17-19.

Kristiansen, Ole 2001: Peter Pottemager i Slagelse. Kakler og matricer fra pottemagerens affaldsdyng. *Hikuin* 28 s. 187-224.

Lebech, Mogens 1966: Sønderskov. *Danske Slotte og Herregårde* 13, 2. udg. s. 383-390.

Liebgott, Niels-Knud 1972: *Kakler. Hovedtræk af kakkelløvens historie ca. 1350-1650*. København.

Linaa, Jette 2006: *Keramik, kultur og kontakter. Køkken- og bordtøjets brug og betydning i Jylland 1350-1650*. Højbjerg.

Upublicerede kilder

Brøgger, Søren 2013: *Herregården Sønderskovs bygningshistorie, belyst ved arkæologiske, skriftlige og billedlige kilder*. Upubliceret speciale, Aarhus Universitet.

Engstrøm, Jytte 1978: *Bygningsundersøgelse af Sønderskovgaard*. Upubliceret hovedfagsopgave (i biblioteket på Museet på Sønderskov).

Søndergaard, Steffen: *Sønderskovgaard*. Upubliceret. (I biblioteket på Museet på Sønderkov).

Søndergaard, Steffen 1993: *Rapport vedr. Sønderskovs restaurering*. Upubliceret. (I biblioteket på Museet på Sønderkov).

Summary

Sønderskov – glimpses of a Renaissance manor house and its building history

A number of archaeological excavations on the embankment under Sønderkov manor carried out in connection with restoration work in 1990 revealed an occupation phase prior to the present day manor house structure. The excavations yielded some impressions of this precursor. It was a half-timbered structure raised above a slightly regulated underlying terrain and contained amongst other things a large baking oven and wooden plank floors laid over timber joists (fig. 5). This farm was more than likely a typical large farm house structure without any defensive moat or rampart.

The finds assemblage ranged from wing roof tiles, ceramic sherds from stjern and black jutlandic pots as well as glazed oven tile fragments : (fig. 2-4). The datable finds from the early phase were mostly grouped within the 1550-1620 period and it was not possible to localize the medieval predecessor to Sønderkov, which is named in written sources from the middle of the 15th century.

This phase of the manor house was likely to have been built around the middle of the 16th century and was destroyed by fire shortly before 1620, following which

the Lord of the Manor Thomas Juul built the present day building. In contrast to the older Sønderkov, this house was brick built and rested on a massive foundation of stone boulders. The foundation trenches were dug directly into the surface terrain and after the completion of the foundation, the trench and the surrounding area was back-filled with a meter thick layer of clay. This soft clay originated from the digging of a moat, thus establishing the rectangular manor house embankment (fig. 6).

The rectangular house was built with two diagonally placed corner towers. Over the course of a number of restoration campaigns during the 18th century, the southeastern tower was torn down and the present day east wing was erected (fig. 7). The same building period saw the replacement of the windows and comprehensive changes to the interior room disposition, so that the house more or less gained its present form.

Søren Brøgger

Cand.mag.
Holstebro Museum
Museumsvej 2B, 7500 Holstebro
soeren.broegger@kulmus.dk

Kinch og Grændsebladet

– Kinchs kulturelle kolonisering

Af Camilla Post

Denne artikel tager sit udgangspunkt i en del af J.F. Kinchs liv, der kun henvises flygtigt til i biografierne om ham. I 1868 påtog Kinch sig redaktørposten på Grændsebladet, en avis Paul Geleff havde stiftet i begyndelsen af året og som Geleff kun redigerede og udgav i en januar måned. Bladet i Kinchs redaktion blev kun udgivet i lidt over tre måneder, og spørgsmålet om, hvorfor Kinch i en alder af 51 år involverede sig i bladudgivelse, belyser sandsynligvis Kinchs personlige og politiske ambitioner på denne tid. Grændsebladet var for Kinch ikke kun et lokalt talerør for nationalliberale ideer om nationalt fællesskab og identitet ved hjælp af et tysk fjendebillede og skandinavisk samling. Bladet kan være et eksempel på Kinchs ambitioner om kulturel kolonisering og homogenisering i en tid præget af en kraftig national opdrift.

Indledning

Jakob Frederik Kinch blev født 23. maj 1817 i Vordingborg. Han opvoksende og uddannedes på Sjælland og kom i 1847 til Ribe, hvor han blev adjunkt og året efter fastansat lærer ved Ribe Katedralskole med hovedfag i latin. 1858 blev han overlærer og underviste som sådan indtil foråret 1888, hvor han pga. svagelighed blev fritaget for lærerarbejdet, kun nogle måneder før han døde i en alder af 71 år. Ifølge stiftsprovst Koch havde de foregående måneders sygdom svækket Kinchs hukommelse så stærkt, at han ikke længere kunne huske navnene på sine børn.

Jakob Frederik Kinch blev begravet fra Ribe domkirke den 21. september 1888.

Kinchs eftermæle ved begravelsen formede sig som fortællingen om den sanddruelige og samvittighedsfulde gransker af Ribes og Danmarks historie, men fremhævet blev også Kinch som en dedikeret lærer og familiefader. Kinchs efterfølger i det jydsk historisk-topografiske Selskab, Vilhelm Bang, mente, at Kinchs virke skulle forstås som udtryk for kærlighed til det jordiske fædreland, der (ifølge Bang) også banede vejen for kærlighed til det himmelske fædreland (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2. Række II. Bind 1890, s. 3, 14).

At tage Kinchs historieforskning som udtryk for fædrelandskærlighed lægger et måske udforsket nationalt perspektiv på Kinchs virke og motiver i anden halvdel af 1800-tallets Ribe. Det er sikkert ganske få som

i dag ved, at Kinch udgav et blad ved navn Grændsebladet henover sommeren 1868 fra 1. juli til 7. oktober. Kinchs engagement i Grændsebladet trækker tråde til andre dele af hans virksomhed og kan i en større sammenhæng ses som udtryk for det, historikeren Uffe Østergaard kalder „den kulturelle kolonisering af Jylland“. Udtrykket henviser til den nationale kulturelle opdrift, som fik fart og kraft efter krigen i 1864, som af mange danskere opfattedes som en national katastrofe, men som samtidigt foranledigede en national samling og kulturel homogenisering af Danmark (Østergaard 1994). Grændsebladet bliver dermed et vigtigt udgangspunkt for og vidnesbyrd om et stykke af en lokal og national historie om den kulturelle kolonisering efter 1864 set fra Ribe og Kinchs virke.

Grændsebladet og Paul Geleffs bladarbejde i Ribe

Kinchs Grændsebladet var arvtager til Paul Geleffs avis af samme navn, der kun udkom i januar 1868, hvorefter Geleff flyttede fra Ribe. Geleffs Grændsebladet var en fortsættelse af avisen Heimdal, den avis som han havde udgivet gennem hele 1867 med base i Ribe. Grændsebladet blev navnet på Geleffs „nye“ avis, som kom til at ligne Heimdal både med hensyn til layout og indhold. Grunden til navneskiftet er der uden endelig klarhed blevet spekuleret i, og antageligt kan bedragerisigtelsen mod Geleff (rejst af Nordisk Samfund) tolkes i den retning, at Heimdal på en eller anden måde økonomisk var forbundet til Nordisk Samfund og kredsen i Ribe. En anden mulighed, som ikke udelukker den første, er, at Geleff ønskede at forenkle sin udgivelse til kun at omfatte et blad, der også kunne udgives i Slesvig, fordi Heimdal i midten af 1867 var blevet forbudt

i Slesvig (Bertolt 1938, s. 59)t. Både Heimdal og Grændsebladet karakteriseres som partipolitisk uafhængige, dansknationale og skandinavistiske (Søllinge & Thomsen 93-2, 93-3). Aviserne blev udgivet, redigeret og trykt af Paul Geleff, der husede sit trykkeri lige udenfor Nørreport, hvor bladets kontor lå i Nørreportsgade (Heimdal 16. januar 1867) (fig. 1).

Geleff var sønderjyde, født i Bredebro, opvokset hos en bror i Angel, og virkede som lærer mellem ca. 1860 og 1865, hvorefter han i få år var skribent og redaktionssekretær ved Fyens Avis (Bertolt 1938, s. 59; Søllinge & Thomsen 39-6). Med udgivelsen af Heimdal og Grændsebladet flød hans stærke engagement i det nordslesvigske spørgsmål ganske umærkeligt sammen med datidens pro-skandinavistiske synspunkter, en meningskombination der mindede stærkt om samtidige nationalliberale holdninger (Rerup 1989, s. 168-169). Geleffs dansknationale og nordslesvigske engagement løb som en rød tråd gennem hans bladarbejde i anden halvdel af 1860'erne og fik ikke kun udtryk i artikler, men manifesterede sig i Geleffs tid i Ribe som en levende interesse for samtidens foreningsliv. Geleffs driv- og initiativkraft skal sikkert findes i den kraftfulde nationale opdrift, som kendetegnede årene mellem 1864 og 1870 (Hvidt 2004, s. 160-166).

Geleff udgav Grændsebladet fra 2. til 29. januar 1868, hvorefter avisen gik ind, og Geleff forlod Ribe, måske i kølvandet på en bedragerisigtelse rejst af Nordisk Samfund i forbindelse med kludder i regnskabet i Ribekredsen af foreningen. Ifølge Bertolt rejste Geleff til København for at „afsone sin Bøde“, og i foråret 1868 var han huslærer hos en møller ved Roskilde (Bertolt 1938, s. 60). Hvad der blev af selve Geleffs trykkeri er

Fig. 1.

I samme område hvor trykkeriet lå, i Tømmergangen, findes i dag opsat en mindeplade til ære for Paul Geleff, der nok mest er kendt for sit socialistiske agitationsarbejde i første halvdel af 1870'erne og for andelen i dannelsen af det danske Socialdemokrati. Det var gennem sit bladarbejde og boghandleren Brix, at Geleff i det første halvår af 1871 kom i kontakt med Louis Pio (<http://www.arbejdermuseet.dk>). Foto: Erik Post.

In Tømmergangen in Ribe there is a commemorative plaque honouring Paul Geleff. He is best known for his socialist agitation work during the first half of the 1870's and for his role in the foundation of the Danish Socialdemocratic party. It was through his publications and the bookseller Brix, that Geleff came into contact with Louis Pio during the first half of 1871.

uvist, men måske afhændede eller solgte han trykkeriet ved sin afrejse fra Ribe i sen vinteren/foråret 1868, og det kunne være dette trykkeri Kinch og Damgaard erhvervede i marts 1868 (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2. Række II. Bind 1890, s. 6).

Geleff fortsatte efter tiden i Ribe sit bladarbejde med mere eller mindre held. I efteråret 1868 forsøgte han at sætte et dagblad i gang ved navn „Jylland“, som efter omtalen at dømme skulle have haft nogenlunde samme indhold som Heimdal og Grændsebladet (Notits i Ribe Stiftstidende 7. oktober 1868; Ugeblade til Menigmand nr. 94-95 s. 4-5; Bertolt 1938, s. 60) (fig. 2). Det virker ikke til, at Geleff selv stod for trykingen „Jylland“, da Bertolt omtaler, at det var trykt på kredit og lånt papir (Bertolt 1938, s. 60). Herefter etablerede Geleff sig i København som redaktør af en avis med samme navn som det i Ribe udgivne, Heimdal, som udkom første gang 26. februar 1869, og som han redigerede indtil maj samme år, hvorefter avisen fortsatte med Lucianus Kofod som redaktør og blev det officielle talerør for Nordisk Samfunds antityskhed og skandinavisme (Forhandlingsprotokollen i Nordisk Samfunds arkiv, Rigsarkivet).

Grændsebladets profil

Grændsebladets dansknationale og skandinavistiske politiske profil forblev stort set uændret fra Geleffs til Kinchs redaktion (Søllinge & Thomsen, 93-2, 93-3). Grændsebladet var officielt partipolitisk uafhængigt, men var åndeligt og indholdsmæssigt knyttet til nationalliberale holdninger og Nordisk Samfunds eget blad „Ugeblade til Menigmand“. Om både Heimdal og Grændsebladet var økonomisk støttet af Nordisk Samfund er usikkert. Der synes at have været i hvert fald en eller anden form for samarbejde eller konsensus, da der findes annoncer i Heimdal fra december 1867 om betaling af aviscontingent rettet til Ribekredsens medlemmer af Nordisk Samfund (fig. 3).

Hvorvidt der var et økonomisk bånd mellem Nordisk Samfund og Grændsebladet eller ej,

Nyt Dagblad. Den forhenbærende Udgiver af Bladet „Heimdal“ Poul Geleff har den 23de Oktbr. udsendt Prøve-Nr. af et i Aarhus grundlagt Dagblad „Jylland“, som fra 1ste Novbr. d. N. skal udkomme 7 Gange om Ugen i Størrelse som „Folkets Avis“, men langt bedre udfyret. Det indeholder, foruden Meddelelser fra adskillige jydste og fynske Byer samt Kjøbenhavn, et kraftigt Indlæg for Skyttesagen („Et Par Hæmsto“), en almenfattelig Oplysning om Kemiens Væsen og Gavnlighed, en vakkert lille Fortælling („Schlepperegl“), en Tilskyndelse til at frede om Oldsager, Landbotidende, blandede Meddelelser, Rundgjørelser, m. M. Som Nørrejylland's største og, som det efter Prøvenummeret forekommer os, friskeste Blad, med klar fædrelandsk Form vil det uden al Tvivl finde baade Læsere og Holdere ej alene trindt om i det Landstrib, hvis Navn det bærer, men over en langt større Del af den nordiske Læseverden — for hvilken vi herved med Glæde „fremmelde“ det.

Fig. 3.

Anmodning om betaling af kontingent til Nordisk Samfund i Heimdal den 23. december 1867. Det er uvist hvornår den ripensiske afdeling af Nordisk Samfund i København blev nedlagt, der er tilsyneladende ikke overleveret arkivalier fra dens virksomhed. Nordisk Samfund førte efter 1870 en hensygnende tilværelse. Efter maj 1875 findes ingen optegnelser i foreningens forhandlingsprotokol, og foreningen må være nedlagt kort derefter. Sandsynligvis var Nordisk Samfunds afdeling i Ribe allerede på dette tidspunkt nedlagt (Nordisk Samfunds forhandlingsprotokol, Rigsarkivet).

Nordisk Samfund.
De Medlemmer, der endnu ikke har betalt Bladet for indløbende Fjerdingaar eller for Januar Fjerdingaar 1868, anmodes om saarest mulig at indsende Beløbet til
Poul Geleff.

Fig. 3.

A request for the membership fee to the Nordisk Samfund association, addressed Heimdal the 23rd of December 1867. It is not known, when the Ribe branch of the association Nordisk Samfund was dissolved, as there are no surviving archival material relating to their activities here. The associations main branch in Copenhagen was on the whole in sharp decline after 1870. There are no records in the associations minute book after May 1875 and the association must have been dissolved shortly afterwards. The local Ribe branch was more than likely already discontinued by this point.

Fig. 2.

Omtale af Geleffs blad 'Jylland' i Nordisk Samfunds 'Ugeblad til Menigmand'. Nordisk Samfund blev dannet som en skandinavistisk forening i 1865. 'Ugeblade til Menigmand' blev redigeret af foreningens stifter Dr. Rosenberg i årene 1867-69 og blev afløst af Heimdal, som Geleff havde begyndt at (gen)udgive i 1869 nu med base i København. Foreningens formål var med alle lovlige midler at virke til størst mulig samling af virksomhed mellem de nordiske folk og til forbindelse af de tre riger. Dog med bibeholdelse af hvert riges indre uafhængighed (Nordisk Samfunds forhandlingsprotokol, Rigsarkivet).

References to Geleffs publication "Jylland" in Nordisk Samfunds weekly newsletter 'Ugeblad til menigmand'. The Nordisk Samfund association was founded as a Scandinavian association in 1865. The 'Ugeblad til Menigmand' was edited by the founder of the association Dr. Rosenberg 1867-69 and was followed by Heimdal, whom Geleff had begun to re-release in 1869 now with base in Copenhagen. The aim of the association was by all lawful means to support and promote activity between the Nordic peoples and connections between the three kingdoms, whilst upholding each kingdom's independence and sovereignty.

så er det imidlertid tydeligt, at Grændsebladet åndeligt og indholdsmæssigt lagde sig tæt op ad Nordisk Samfunds egen ugentlige udgivelse „Ugeblade til Menigmand“. hvor der kredsedes om det nordiske (herunder skolemøder, kongelige forlovelser osv.), skyttesagen, højskolebevægelsen, nationale fester, det nordslesvigske spørgsmål og ikke mindst det lokale stof, hvor det nationale og lokale blev kædet sammen især gennem interessen for det lokale foreningsliv, og hvor det opfattedes som vigtigt for det dansknationale og nordiske. Desuden trykte Grændsebladet adskillige digte og tekster, som var taget fra netop Nordisk Samfunds „Ugeblade til Menigmand“.

Det er en vurderingssag om Grændsebladet var en såkaldt bogtrykkeravis, der klippede det meste af sit stof fra andre aviser. Selvom der ganske vist findes mange klip fra de større københavneraviser, så er der også en ganske betydelig andel af indholdet, som redaktørerne selv gjorde klar til avisen, fx referater fra lokale møder (Skolemøder, nordiske møder) og fester (fx fra dyrskuet og skyttefester), hvilket gav avisen sit lokale præg. Hvor Ribe Stiftstidende var en konservativ avis, kan Grændsebladet nærmere karakteriseres som nationalliberal efter indholdet at dømme, og man kan måske endda gå så langt som til at hævde, at udgivelsen af Grændsebladet i 4-5 måneder fik Ribes bladudgivelser til at ligne den københavnske med opdelingen mellem en konservativ og en nationalliberal opinion (Rerup 1989, s.137).

Grændsebladet i Kinchs redaktion og Damgaards tryk

Kinch og Damgaard må have haft et godt kendskab til både Grændsebladet og Heimdal fra Geleffs tid som redaktør, for de

fortsatte avisen med samme format, layout, indhold og emner. Geleffs Grændsebladet udkom fire gange om ugen (mandag, onsdag, torsdag og lørdag), mens Kinch udgav Grændsebladet hele seks gange om ugen (mandag til lørdag), hvor dog tirsdag og torsdag var halve numre, dvs. to-sidet i stedet for fire-sidet. I forhold til Geleff trådte Kinch ikke ligeså tydeligt eller agitationalt frem med personlige holdninger til det skandinaviske og dansknationale i avisens spalter. Det kan der have været flere grunde hertil, først og fremmest havde det nordslesvigske spørgsmål fået en anden aktualitet i løbet af foråret 1868 i forhold til 1867, men det kan også have spillet en rolle, at Kinchs engagement i 'sagen' synes knapt så personligt forankret som Geleffs (Heimdal 26. august 1867, forside og s. 2; 23. oktober og november 1867, s. 3 og s. 4; Heimdal 30. november 1867, s. 4) - omend Kinch sikkert igennem sin afdøde kone Berthine (død 1863) havde personlige forbindelser og bånd til Nordslesvig. Selvom Kinch fyldte avisen med de samme rubrikker og emner som Geleff, havde Kinch ikke de samme kontakter og kontaktnet, hvilket bl.a. træder frem i forskellen på de refererede aviser, avisclip og kilder.

Grændsebladet blev skabt i et samarbejde mellem Kinch og Anthon Damgaard (1838-85). Kinch stod hovedsageligt for redaktionen af avisen med kontor i sin egen residens i Grønnegade med træffetid, „fra Kl. 12 til 2, og om Eftermiddagen fra Kl. 4 til 5“ (fig. 4). Damgaard stod for trykning, tegning af abonnement, modtagelse af bekendtgørelser mv., hvilket skete på bogtrykkeriet med samme adresse som Damgaards boghandel, Mellemdammen 16 (Grændsebladet 1. juli 1868, s. 4) (fig. 5) Der findes dog enkelte eksempler på, at Damgaard i et vist omfang virkede som redaktør, fx i polemikken om højskolen i Lustrup og i en kommentar til

Fig. 4.

14. juni 1916 indsattes i Grønnegade 8's facade denne mindetavle af marmor over Kinch. Mindetavlen blev opsat på initiativ af Ribe Turistforening med bidrag af stiftamtmand Stemmann, der sammen med købmand Termansen også havde forfattet mindetavlens indskription. Mindetavlen var den 13. i rækken som Ribe Turistforening fik sat op i Ribes gader siden 1901 (Mindetavler i Ribe). Foto: Camilla Post.

On the 14th of June 1916 this commemorative marble plaque was unveiled on the façade of Grønnegade 8. The plaque was the initiative of Ribe's tourist association with the assistance of diocesan administrator Stemmann, who also penned the inscription together with a merchant Termansen. The plaque was the 13th commemoration on the streets of Ribe initiated by the Tourist association and part of a campaign going back to 1901.

kejserens besøg i Skærbæk (Om højskolen i Lustrup: Grændsebladet 24. august 1868; Om kejserens besøg: Grændsebladet 5. september 1868). Avisen kunne bestilles hos Damgaard i Ribe, og udenbys kunne man få den på ethvert postkontor. Prisen per kvartal var 1 Rdl, hvortil skulle lægges 12 skilling i 'Bærepenge' indenbys.

Damgaards Trykkeri

Som tidligere nævnt kunne det have været Geleffs trykkeri som Kinch og Damgaard købte i Ribe i marts 1868 (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2. Række II. Bind 1890, s. 6-7). Damgaards Trykkeri må være blevet etableret i løbet af sen vinteren/foråret 1868, idet de første udgivelser fra trykkeriet udkom i forsommeren, før 1. juli 1868. Det er uvist, hvordan og hvornår de to mænd fik kontakt med hinanden, men anskaffelsen kan måske knyttes til Kinchs ønske om at få trykt og udgivet „Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen“, der må have foreligget i færdig manuskriptform på dette tidspunkt.

Damgaard var udlært bogbinder og havde i starten af 1860'erne rejst i Tyskland og arbejdet som bogbindersvend (Dolleris 1912, s. 52). Damgaard aftjente sin værnepligt, netop som krigen brød ud i 1864,

hvor han avancerede fra underkorporal til sekondløjtnant. Efter krigen slog han sig ned i Ribe, hvor han i maj måned 1865 etablerede sin sortimentsboghandel på Mellemdammen (Nekrolog i Ribe Stiftstidende 3. oktober 1885; Dolleris 1912, s. 52-53). Ifølge folketællingen 1870 havde Damgaard på dette tidspunkt en bogbinderlærling, men det er usikkert om Damgaard stadig havde trykkeriet, for de bøger og hæfter, som Damgaard trykte, daterer sig kun til årene 1868 og 1869. Formentlig var bogtrykkeriet kun i funktion i et par år, mens selve boghandelen fortsatte også efter Damgaards død i 1885, idet hans enke Marie Sophie Eriksen 1. april 1886 solgte forretningen til Karl Kristensen i Draaby, der lod sin søn Niels Kristian Kristensen overtage 28. april 1886 (Dolleris 1912, s. 53).

I de 30 år Damgaard havde forretningen førte han papir-, musik- og galanterihandel,

Fig. 5.

Mellemdammen 16 efter Damgaards død, ca. 1920-30. Privat foto venligst udlånt af Peder Skovmose.

Mellemdammen 16 efter Damgaards death, ca. 1920-30.

bogbinderi samt trykkeri i en kort periode. Damgaards boghandel tilbød ikke kun trykning af forskelligt materiale, men også bogindbinding fx af salmebøger (Grændsebladet 1. juli 1868, s. 4). Derudover solgtes en del mindre skrifter, der på forskellig vis kredsede om det nordslesvigske spørgsmål, fx en sang med titlen „Artikel Fem eller Mikkel i Saxen“. Sangen blev solgt til fordel for betrængte sønderjyder og var del af en landsdækkende indsamlingskampagne i årene 1867-69 (V. Jessen 1901). En anden titel som Damgaard førte var „Sang for de danske Skytter“, som kostede 4 skilling, og som Geleff havde stået for trykningen af. Muligvis havde Damgaard også et andet sanghæfte til salg „Sange for slesvigske danskere“, som Geleff ligeledes havde stået for trykningen af i 1867 (Heimdal 1. marts 1867 s. 4; Grændsebladet 4. januar 1868, s. 4.; Grændsebladet 6. juli 1868; Grændsebladet 5. september 1867, s. 2). På sit eget trykkeri trykte Damgaard en anden skytterrelateret udgivelse „Sange for danske Vaabenbrødre“, som han udgav i 1868. Damgaard var som veteran sandsynligvis selv medlem af Det danske Vaabenbrødre Selskab.

Af bøger tilbød Damgaard fx Schubert's Verdens Atlas, en tysk læsebog for begyndere, Luthers katekismus samt andre

opbyggelige, kristelige værker. Herudover kunne man bl.a. også købe litografier med danske billeder, stentryk med Ribe i det 16. århundrede, papir, blæk, skrivematerialer, fotografialbum, rammer, rammelister, protokoller, rullegardiner på bestilling, lodsedler til idiotanstaltens industrilotteri, pap, skrivemapper, lommebøger, cigarfuteraler, punge, rejsetasker, syæsker og et fotografi af biskop Daugaard (der døde 5. januar 1867) (Heimdal 13. februar 1867, s. 4).

Kontakten mellem Kinch og Damgaard var etableret før Grændsebladet blev sat i trykken 1. juli 1868 med Kinch som redaktør, for i denne dags udgave af Grændsebladet annonceredes nemlig for udgivelsen af det første hæfte af Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen (Grændsebladet 1. juli 1868, s. 4) (fig. 6). I alt udkom fire hæfter og hvert hæfte bestod af omkring 200 sider, der alle blev trykt af Damgaard og var i kommission hos G.E.C Gad i København. Det første hæfte udkom i foråret-forsommeren 1868, det andet i løbet af efteråret 1868 og det tredje hæfte udkom i 1869 – alle udgivet med støtte af det jydsk historisk-topografiske Selskab. Samarbejdet mellem de to mænd var måske primært opstået i forbindelse med Kinchs bog, og dermed bliver spørgsmålet om, hvorfor

de valgte at sætte Geleffs hedengangne Grændsebladet i trykken igen interessant.

For Damgaards del gav trykkerivirksomheden mulighed for ekstra indtægter og arbejde for fremme af idealistiske formål med det dansk-nationale og især skyttesagen som vigtigt omdrejningspunkt, hvilket Damgaards engagement i den lokale skyttesag

viser (fig. 7). Der var åbenbart interesse for Damgaards tilbud, for i efteråret ved Ribe Skytteforenings præmieskydning viste de unge skytter, hvad Damgaard i sommerens løb havde lært dem:

De forskellige Øvelser udførtes med megen Liv og Akkuratelse og gav et smukt Vidnesbyrd om den Iver og Ihærdighed, hvormed Løjtnant Damgaard i Sommerens Løb har ledet dem. (Heimdal 16. oktober 1867, forsiden)

Mens trykkeriet og udgivelsen af Grændsebladet for Damgaard var en mulig indtægtskilde og gav annonceplads, var der også i hans udgivelses- og boghandlervirksomhed samt skytte-engagementet åbenlyse elementer af nationale motiver, som kan forstås i lyset af det endnu uafklarede nordslesvigske spørgsmål, den moralske støtte til de dansksindede syd for den nye grænse og engagementet i indsamlingen for de flygtede sønderjyder, hvoraf mange opholdt sig i Ribe og omegn. Damgaards entusiasme virker dog ikke til at have været usædvanligt, da en stor del af Ribe-borgerne var engageret i den nationale sag på den ene eller anden måde på denne tid, men hvor skyttesagen forenede de fleste.

Det kunne være værd at overveje, om der bag relanceringen af Grændsebladet kunne have ligget en opfordring fra Nordisk

Samfund eller den lokale kreds. I de sparsomme arkivalier fra Nordisk Samfund på Rigsarkivet findes der ingen henvisninger eller omtaler af økonomisk støtte til Kinch og Grændsebladet. Det er uvist om Kinch blev aflønnet for sin redaktion, og om Damgaard fik løn for sin del. Også dengang var det dyrt at udgive aviser, og Grændsebladet måtte efter et kvartal stoppe pga. for få abonnenter (Grændsebladet 7. oktober 1868, forsiden). Da der ikke er bevaret arkivalier fra Ribe kredsen af foreningen, forbliver de økonomiske aspekter uafklarede, men som Heimdal havde været det, er det muligt, at også Grændsebladet kunne have fungeret som Ribekredsens medlemsblad (Heimdal 23. december 1867), og at der kunne være blevet ydet en form for økonomisk støtte fra den lokale kreds, måske via medlemskontingentet. Ribekredsen af Nordisk Samfund var i henhold til antallet af medlemmer en af de største i landet, i november 1867 var der omkring 100 medlemmer, og et møde med foredrag kunne trække op til 140 tilhørere (Heimdal 5. november 1867, forsiden). Det var måske heller intet tilfælde, at Nordisk Samfunds Dr. Rosenberg den 30. juni 1868 var tilstede som taler ved det „Nordisk Folkemøde“, der blev afholdt i Ribe, netop aftenen før Grændsebladet i Kinchs redaktion udkom for første gang, den 1. juli? (Ribe Stiftstidende 27. juni 1868; Omtaler og referater af mødet i Ribe Stiftstidende 1. og 2. juli 1868, samt i Grændsebladet 1. og 2. juli 1868 s. 3.) (fig. 8).

Om Damgaard var grebet af skandinavismen er uvist, hans engagement i skyttesagen udelukker ganske vist ikke en skandinavistisk holdning, men gør det heller ikke mere sandsynligt, at han også nærrede skandinavistiske sympatier. Hvad der egentlig forenede Kinch og Damgaard i udgivelsen af Grændsebladet kan der være

flere bud på. Som udgangspunkt skabte samarbejdet vel muligheder for begge to på hver deres måde til at kunne realisere egne og fælles mål.

Kinch og Grændsebladet

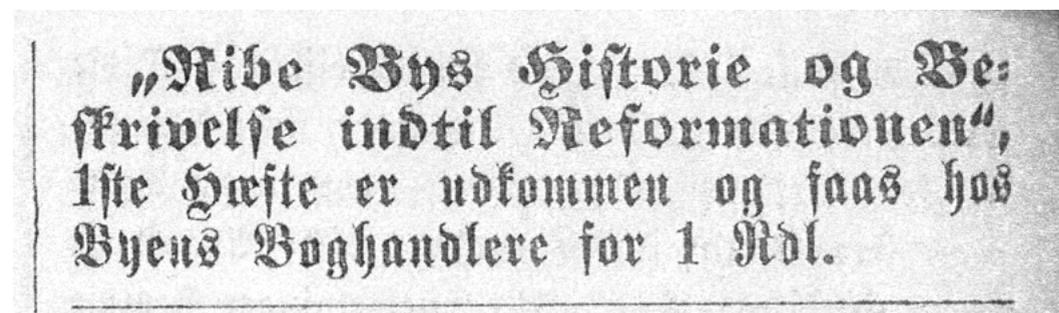
Kinchs formål med og motiver for at sætte Grændsebladet i trykken igen er ukendte, for der er ikke overleveret kildemateriale, som belyser Kinchs mulige motiver. Selvom Søllinge & Thomsen karakteriserer Grændsebladet som partipolitisk uafhængigt, kan man dog pga. avisens emnekreds og indhold se tydelige meningssammenfald med nationalliberalistiske holdninger og emner, som på trods af nederlaget i 1864 havde en grobund i dele af landets befolkning (Rerup 1989, s. 168-169). Som navnet indikerer, var den politiske gruppering både national og liberal, og den var også meget engageret i det nordslesvigske spørgsmål og skandinavismen, som havde været en indlejret del af tankegodset blandt de nationalliberale siden gruppens dannelse i 1840'erne (Bjørn 2003, s. 247-259). Grændsebladet var en del af denne nationalliberale meningsdannende ambition og informationsstrøm, som skulle formidles til et så stort publikum som muligt.

Kinchs avisudgivelse bliver dermed et spørgsmål om hans politiske holdninger og mulige politiske motiver. Ved en gennemgang af Kinchs biografi er det tydeligt, at det politiske arbejde fyldte en betragtelig del af hans liv. Fra 1858 til 1861 var Kinch indvalgt til Folketinget for Ribe Amts tredje kreds og var i 1868 valgmand til Landstingsvalget i kredsen (Grændsebladet 30. august 1868). I to lange perioder sad han i byrådet: 1861-1873 og 1879-1885; han var medlem af skolekommissionen (og også

Fig. 6.

Annonce i Grændsebladet for 1. hæfte af „Ribe Bys Beskrivelse og Historie indtil Reformationen“. De første to hæfter udkom i 1868, mens det tredje hæfte udkom i 1869. I 1880 og 1884 udgav Kinch hæfterne om tiden fra reformationen til enevælden (1536-1660) trykt i Odder hos K. Bønnelycke. Denne gang med understøttelse af Statskassen, Ribe By og selvfølgelig det jydsk historisk-topografiske Selskab.

An advertise from Grændsebladet for the first volume of „The history and description of Ribe until the Reformation“. The first two volumes were published in 1868, whilst the third volume came out in 1869. Kinch published further volumes in 1880 and 1884 on the period from the Reformation to Absolutism (1536-1660) printed in Odder by K. Bønnelycke. These volumes were supported by the state, the town of Ribe and of course The historical-typographic society of Jutland.

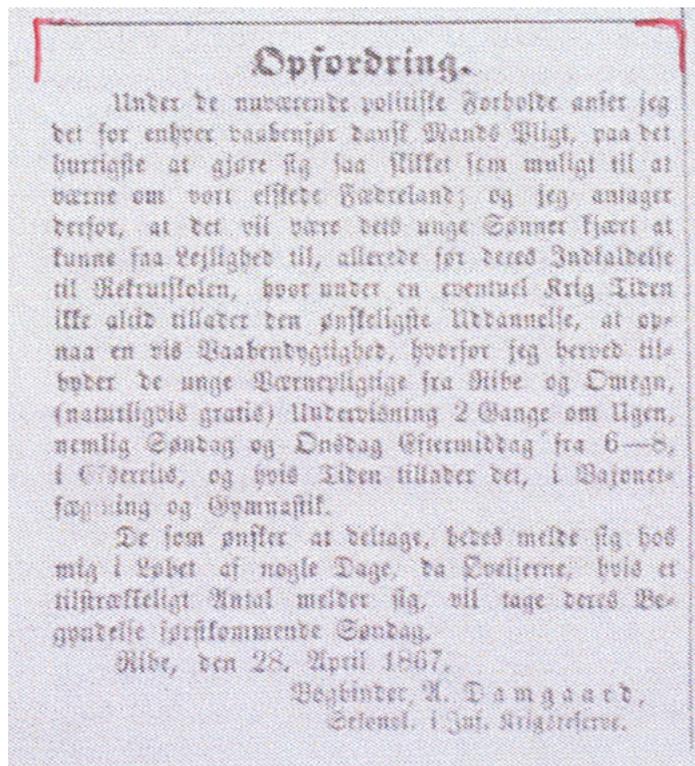

Fig. 7.

Damgaards annonce om eksercits og våbentræning i Heimdal 30. april 1867.

Advertisement by Damgaard announcing weapon training and drills at Heimdal on the 30th of April 1867.

Fig. 8.

Announce i Ribe Stiftstidende 27. juni 1868 om Nordisk Folkemøde på Grejsens Hotel. Dr. Rosenberg var en af stifterne af Nordisk Samfund i København i 1865. Dr. Rosenberg var en utrættelig ildsjæl, som via utallige rejser rundt i landet holdt møder om den nordiske sag og skandinavismen. Skandinavismen som politisk bevægelse opstod i 1830'erne og fik en kort opblomstring i årene mellem 1865 og 1870. Foreningen forsøgte fx flere gange at opstille skandinavisk sindede mænd til folketinget og landstinget rundt om i landet (også i Ribe), tilsyneladende uden større held. Foto: Camilla Post.

An advertisement in Ribe Stiftstidende from the 27th of June 1868 for the Nordic Peoples meeting at Grejsens Hotel. Dr. Rosenberg was one of the founders of the Nordic Society in Copenhagen in 1865. Dr. Rosenberg was a tireless enthusiast who disseminated and pushed forward the Nordic cause and Scandinavianism with his innumerable talks the length and breath of the country. Scandinavianism as a political movement began in the 1830's and experienced a brief revival between 1865-1870. The association put forward a number of Scandinavian minded candidates for election to the Upper and Lower chambers of the Danish parliament on numerous occasions all over the country (also in Ribe), without any apparent success.

formand for denne i en årrække) og af Ribe Amts Skoleraad i årene 1864-1873 samt 1880-1888 (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2. Række II. Bind 1890, s. 3-5). Kinchs offentlige politiske virke var både lokalt, regionalt og nationalt forankret med skolesagen som et tydeligt omdrejningspunkt, hvilket vel pga. hans profession som lærer ikke virker synderligt overraskende.

Kinch blev indvalgt til Folketinget for Ribe Amts 3. Valgkreds i valget den 14. juni 1858 med 124 stemmer mod grosserer Puggaards 120 stemmer. Ifølge Nordengaard placerede Kinch sig politisk mellem højre og centrum, dvs. meget tæt på de nationalliberale (Nordengaard 1949, s. 236). At Kinch i 1868 endnu holdt sig til sine nationalliberale holdninger, kan Grændsebladet måske være det bedste eksempel på. At

Nordisk Folkemøde

vil blive holdt Tirsdagen den 30te Juni, Kl. 4½ Efterm., i Ribe i Gjæstgiver Grejsens Lokale. Dr. Rosenberg fra Kjøbenhavn vil være tilstede for at gjøre Rede for Nordisk Samfunds Formaal og Virksomhed. Efter Mødet vil der blive arrangeret en Sexa. [3,3]

Kinch genoptog udgivelsen af Grændsebladet med en stor del af det samme indhold, som Geleff havde, kan være et af de væsentligste vidnesbyrd om Kinchs begejstring for det skandinavistiske og nationale i anden halvdel af 1860'erne.

Det er ud fra Kinchs spredte udtalelser i folketingssessionerne i årene 1858-1861 vanskeligt at spore udtalte skandinavistiske tanker, da han i de tre folketingssessionerne mest udtalte sig i spørgsmål angående skole- og lærervirksomhed, eller når sagen angik købstædernes forhold. Der er dog een interessant udtalelse, som knytter sig til en diskussion om undervisning i de nordiske sprog ved de højere læreanstalter. I den 12. sessions 23. møde torsdag 1. november 1860 argumenterer Kinch for det nyttige i at have svenskundervisning ved de lærde skoler (Rigsdagstidende 1860 nr. 76-77, 22. og 23. møde sp. 1191-1194). Uden at finde en uddybning nødvendigt mente Kinch „at det er saa ønskeligt, at Kjendskabet til dette Sprog bliver almindeligt, at det ikke kan være Andet end hensigtsmæssigt, at der gives Enhver i de høiere Skoler Leilighed dertil.“

„Hvad jeg derimod anseer for vigtigt med Hensyn til Kjendskab til Islandsk, det er,

at vi derved ligesom lære os selv at kjende, idet i paa en Maade see os selv i Barndomsalderen. Jeg anseer altsaa Kjendskab til Islandsk for at være gavnlig, men det er et vanskeligt Sprog, ...“ (Rigsdagstidende 1860 nr. 76, 22. møde, sp. 1191-1192)

Bekymringer fremsat i forhandlingerne om, at undervisning i svensk ville påvirke modersmålets (dvs. dansk) renhed, fejrer Kinch til side med et pædagogisk argument, da han mener, at det har en pædagogisk fordel for disciplene, at man begynder med det lette og nære, som fx svensk og tysk, for derefter gradvist at hæve sværhedsgraden. Kinchs personlige og professionelle mening om det nordiske sproglige indslag i en uddannelses- og dannelsekontekst er således positive, men altså stærkt præget af en saglig vurdering blandet med afpassede personlige meningstilkendegivelser, som støtter sig til hans pædagogiske argument, hvorved Kinchs personlige mening fortaber sig lidt i udtalelsen. I denne sammenhæng er det også interessant, at Kinchs sproghistoriske perspektiv på islandsk rummede en bagvedliggende ide om islandsk, der sproghistorisk var knyttet til det danske og dermed til en dansk identitet. Dette kunne være et af de bedste eksempler på Kinchs udtalte holdning til det skandinaviske.

Kinchs sympati for det skandinaviske og nordiske kunne dog være blevet etableret på et tidligere tidspunkt. Kinch studerede nemlig ved universitetet i København i årene mellem 1835 og 1844, fra 1841 som alumne på Ehlers Kollegium (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2. Række II. Bind 1890, s. 2-3), og det var netop i årene fra slutningen af 1830'erne til ind i 1840'erne, at den politiske nationalliberalisme begyndte at få luft under vingerne, samtidigt med at den politiske skandinavisme udviklede sig og især fandt genklang blandt studenter i København, således måske også hos Kinch? (Bjørn 2003 s. 249-259).

At Kinch med udgivelsen af Grændsebladet skabte en forbindelse og fornemmelse af kontinuitet mellem 1840'ernes og 1860'ernes skandinavisme var ikke usædvanligt, det gjorde også Uge-blade til Menigmand, der fungerede som både nationalt og regionalt talerør for Nordisk Samfund i København. Men det giver mulighed for at overveje, hvilke formål Kinch havde med udgivelsen af Grændsebladet – om Grændsebladets skandinaviske fremtidsdrømme også var Kinchs? Om Kinch ville have engageret sig i Grændsebladet, hvis han ikke delte avisens synspunkter og interesser for det dansknationale og skandinavistiske, er måske mindre sandsynligt, hvis man antager, at en redaktørs engagement i en avis ofte er både personligt og professionelt. Man kan mene, at redaktionen af Grændsebladet ikke virkede til at have været specielt politisk konfliktfyldt for Kinch, idet han i de få tilfælde, hvor han kommenterede begivenheder eller indlæg, kunne argumentere for sine meninger og disponeringer i avisen, fx i sin omtale af en nydannet brugsforening i Vestjylland og en tilsvarende om brugsforeningsbevægelsens centrum for oplysning i Rochdale England,

hvor hans liberale meninger og oplysnings-tanker blev luftet i avisens spalter (Grændsebladet 27. juli 1868, s. 3, Grændsebladet 5. oktober 1868, s. 3-4; Korsgaard 1997, s. 251). Kinchs personlige engagement kan måske også ses afspejlet i de mange notitser og beretninger, som han formentligt selv producerede størstedelen af, fx fra møder i Nordisk Samfund, fra dyrskuet i Ribe, om oprettelsen af en folkehøjskole i Lustrup og om forberedelserne til valg og beretninger fra valgmøder i sensommeren 1868.

Overvejer man den ekstra arbejdsbyrde som udgivelsen unægteligt betød for Kinch, ikke kun i form af personlig tilstedeværelse ved diverse arrangementer, men også i form af gennemlæsning og klip fra andre aviser, efterlader det unægteligt indtrykket af en ambitiøs og omhyggelig redaktør, som med Grændsebladet måske ønskede at skabe et lokalt forankret, troværdigt og national-liberalt modspil til den konservative Ribe Stiftstidende.

Med udgivelsen af Grændsebladet fremmede Kinch mere opinion og oplysning, ikke kun om og i Ribe og egnen omkring, men også fordi nogle af avisens emner afveg fra de i Ribe Stiftstidende, med emner som skandinavisme, foreningslivet og højskole-bevægelsen. Kinchs udgivelse af Grændsebladet kan også forstås i lyset af datidens nationalliberale oplysningstanker, som med dannelsen af „Udvalget for Folkeoplysningens Fremme“ i 1866 fik en konkret udformning i form af en udgivelsesplan med kulturel og historisk fokus. Udvalget udsprang af „Den danske Folkeforening“ en nationalliberal politisk forening, som eksisterede i årene 1865-1872. Målet var at udbrede en nationalliberal dannelseskultur til hele landet med såkaldte „kulturpionerer“ og brobyggere som formidlende

led, og heri havde udvalgets udgivelse af bøger til fremme af alle samfundslags oplysning en vigtig rolle. Rent faktisk overtog staten støtten til udgivelsesvirksomheden efter Den danske Folkeforening blev opløst i 1872 (Banke 1929, s. 9ff).

Disse brobyggere skulle især sprede og formidle ideen om den nationale bevidsthed og arbejde for, at „Samfundslivet og Statslivet kan blive gennemtrængt af den nationale Aand og Bevidsthed“. Selvom de nationalliberale gik i opløsning som politisk bevægelse, fortsatte Udvalget for Folkeoplysningens Fremme et stykke ind i 1900-tallet med udgivelser af en lang række bøger med historiske emner, naturskildringer mm. (Korsgaard 1997, s. 211-212). Det er ikke utænkeligt, at Grændsebladet dermed også tjente til at opfylde Kinchs vision om oplysning og spredning af den nationale bevidsthed til Ribe og omegn. Som lærer var han en oplagt og ideel kulturel pioner og brobygger, der kunne forklare og ved ordets magt virke til at sprede det nationalliberale lys til almuen.

Kinchs kulturelle kolonisering

I et større perspektiv kan man opfatte Kinch som en mand, der med sin alsidige virksomhed bidrog på ganske mange områder til den kulturelle kolonisering af Ribe i anden halvdel af 1800-tallet. Udgivelsen af Grændsebladet udgjorde en lille parentes i Kinchs kulturelle og politiske virke, som strakte sig over mere end 40 år med udgangspunkt i Ribe. Hans historiske engagement, der strakte sig fra forenings- og museumsaktiviteter bidrog til, at kulturlivet i Ribe blev udviklet og fornyet: Lokalt med medlemskabet af Den danske Forening, en kulturel/historisk klub, der blev dannet i 1853 af lærere ved

Katedralskolen, og som Kinch var formand for (Rosenstand 1955, s. 557); men ikke mindst i hans medvirken i dannelsen af Det antikvariske Selskab og grundlæggelsen af Den antikvariske Samling, der blev det første provinsmuseum i Danmark, samt forvaltningen af samlingen, som Kinch stod for i en længere årrække fra stiftelsen i 1855 og næsten indtil sin død 1888 (Eskildsen 2010, s. 293-294; Rosenstand 1955, s. 557-558). Desuden er det også værd at nævne Kinchs involvering i bestyrelsesarbejdet i det jydsk historisk-topografiske Selskab, samt naturligvis hans omfattende historiske forsknings- og forfattervirksomhed, hvoraf en stor del havde Ribe som omdrejningspunkt. Og sidst men ikke mindst Kinchs politiske virksomhed, som nok ikke kan forstås fuldt ud uden hans stærke kulturelle og historiske engagement, for Kinchs deltagelse i den kulturelle udvikling af og i Ribe spejlede sig i tidens nationale opdrift i kølvandet på 1864 (fig. 9) og ikke mindst i nationalliberale oplysningsideer om den danske nationale kultur og ånd.

Kinchs virke kunne tjene som et lysende eksempel på det, Uffe Østergaard kalder for den kulturelle kolonisering af Jylland, som tog fart efter 1864, hvor den nationale opdrift og samlingsbevægelse var med til at skabe og fremme ideen om en kulturel enhed og identitet, en identitet med historiske rødder, der blev plantet i en national ramme. Med til at fremme denne enhed gennem øget kommunikation var naturligvis den tids massemedie, aviserne. Som formidler af begivenheder, tanker og ideer kunne de tjene til at fremme ideer om kulturel nationalisme og politisk enhed, der fik yderligere kraft efter tabet af Slesvig, for hvad udadtil var tabt, skulle nu indad vindes (Østergaard 1994, s. 15).

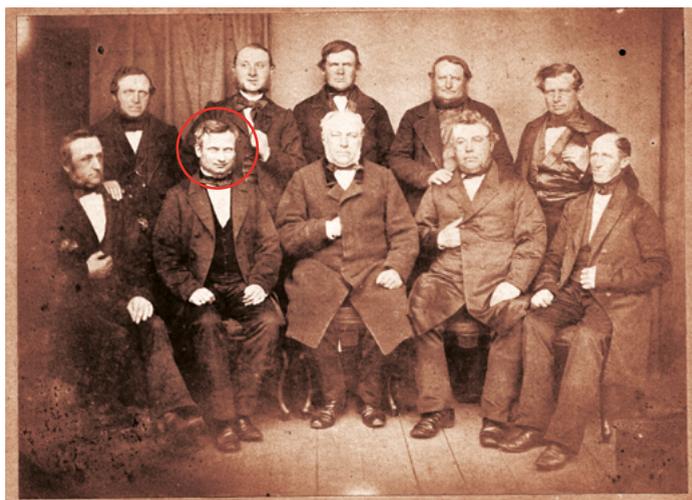

Fig. 9.

Den såkaldte 'gidseltagning' af en række fremstående Ribe-borgere, bla. borgmester og byråd (Kinch er markeret med rød cirkel), i maj 1864 til fæstningen i Rendsborg betød, at Kinch på egen krop mærkede og mødte krigen (Helms 1904; Nielsen 2014). Måske det også bidrog til Kinchs nationale og skandinavistiske holdninger? (Foto på Sydvestjyske Museer).

The so-called 'hostage crisis' where a number of prominent Ribe citizens, such as the mayor and town councillors (including Kinch) amongst others, were taken to the fortress of Rensborg in May 1864; meant that Kinch had a first hand experience of the war (Helms 1904; Nielsen 2014). Could this have contributed to his nationalist and scandinavian opinions?

Grændsebladet blev måske også sat i verden for at kolonisere Ribe og grænselandet med lokale og nationale nyheder, med klip fra københavnske aviser, der bragte hovedstaden ud på geesten og derved gjorde landet mindre. Grændsebladet kan forstås som et forsøg på et nationalliberalt oplysningsmanifest. Set under et kan Kinchs mange aktiviteter fint passe ind i ideer om åndelig, kulturel og historisk kolonisering af Jylland, hvor Ribe og Jylland blev yderligere knyttet til resten af landet. Lokalt og nationalt blev forenet i ideen om en historisk sammenhæng og identitet, og medvirkede til at binde forestillingen om folket sammen i en kulturel og politisk enhed, nationalstaten. Grændsebladet var med til at gøre det nationale synligt og konkret ved at omtale og beskrive det i en lokal og national ramme, og på den måde vævede Grændsebladsengagementet sig sammen med ideer om national dannelse og Kinchs historiske forståelse, hvor begivenheder og forhold blev forstået som led i en historisk proces, og hvor fortiden blev brugt til at begrunde og forstå den nationale og kulturelle egenart – hvilket er helt i tråd med europæisk historisk tænkning i en stor del af 1800-tallet (Jensen 1995, s. 140). Ligesom

lærerkollegaen N.C. Riis fik også Kinch, omend mere kortvarigt, prøvet kræfter med redaktørarbejdet og realiserede på den måde måske et ønske om at præge og skabe ikke kun for andre, men måske også for sig selv (Nielsen 1980, s. 19).

Arkivalier

Statens Avissamling: Heimdal, Grændsebladet, Ugeblade til Menigmand.

Ribe Byhistoriske Arkiv: Ribe Stiftstidende (mikrofilm); Udklipsmappe: Mindetavler, mindesten og skulpturer.

Ribe Byhistoriske Arkiv. Uden år: Mindetavler i Ribe, hæfte i udklipsmappen „Mindetavler, mindesten og skulpturer“.

Rigsarkivet: Nordisk Samfunds arkiv.

Litteratur

Banke, Jørgen: *Folkebibliotekernes Historie i Danmark indtil Aar 1920*, København 1929.

Bertolt, Oluf: *Pionerer. Mændene fra halvfjerdsernes Arbejderbevægelse*, København 1938.

Bjørn, Claus: Fra reaktion til grundlov 1800-1850, i: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (red. Olaf Olsen) bind 12, København 2004.

Dolleris, Andreas: *Danmarks Boghandlere 1837-92. en personalthistorisk Haandbog*, Odense 1912.

Eskildsen, Karsten: Selskaber og foreninger, i: *Ribe bys historie 3* (red. Søren Bitsch Christensen), 2010.

Jensen, Eric Bernard: *Historisme, i: Humanistisk Videnskabsteori* (red. Finn Collin mfl.), København 1995.

Helms, J.: Oplevelser i Ribe under Krigen 1864, *Fra Ribe Amt 1904*, s. 1-36.

Hvidt, Kristian: Det folkelige gennembrud 1850-1900, i: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (red. Olaf Olsen) bind 11, København 2004.

Korsgaard, Ove: *Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år*, Århus 1997.

Nielsen, Aage: *Pressens udvikling i Ribe Amt*, Esbjerg 1980.

Nielsen, Karen Jermiin: Ribe en besat by i 1864, i: *Levende viden. Kulturhistorisk Årbog for Esbjerg-Ribe-Fanø området 2*, 2014, s. 56-65.

Nordengaard, J.P.: *Valgene til Rigsdagen i 100 Aar. En historisk-statistisk Fremstilling*, Roskilde 1949.

Rerup, Lorenz: Tiden 1864-1914, i: *Danmarkshistorie* (red. Søren Mørch) bind 6, København 1989.

Rosenstand, K. H. 1952-55: Provinsens ældste Museum. *Fra Ribe Amt 1952-55*, s. 557-566

Rigsdagstidende 10.-12. session 1858-1861.

Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1866-67.

Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2. Række II Bind 1889-1890.

Søllinge & Thomsen, Jette D. & Niels Thomsen: *De danske Aviser 1634-1984*, 1988-1991.

v. Jessen, Franz: *Haandbog over det nordslesviske Spørgsmaal. Dokumenter, Aktstykker, Kort og statistiske Oplysninger vedrørende Sønderjylland*, 1901.

Østergaard, Uffe: Norden – europæisk eller nordisk? i: *Den jyske historiker* 69-70, 1994, s. 7-37.

Summary

Kinch and „Grændsebladet“ – Kinch’s cultural colonization

In 1868, the school teacher J.F. Kinch together with a local printer and bookshop owner A. Damgaard, began republishing a newspaper called Grændsebladet in Ribe, that had previously been published and edited by Paul J. Geleff in January the

same year. Geleff had left the town in late Winter/early Spring 1868 possibly following a charge of fraud in connection with the financial administration of a local association. Geleff later tried to establish other newspapers in the vicinity of Copenhagen, all of which shared a similar Scandinavian and nationalist profile. At the beginning of the 1870's Geleff got involved as an agitator and publisher (together with Harald Brix) in the early socialist movement close to Louis Pio.

Kinch and Damgaard republished the newspaper on the 1st of July 1868 with the same layout and political ideas from Geleff's January editions of the newspaper of the same name. The Scandinavian and nationalist profile of the newspaper resembles contemporary political ideas within the nationalliberal political group - a political group which Kinch belonged to during his time as an elected member to the Danish parliament 1858-61. In the aftermath of 1864 and the military defeat to Prussia, a wave of nationalist feeling gripped Denmark and Kinch and Damgaard were certainly not unaffected by the immediate threat just south of Ribe. Damgaard engaged himself in the local rifle club with weapons and physical drilling exercises of patriotic young men, but he also engaged in the printing of nationalist themed leaflets and songs, whilst working for the conveyance of nationalistic ideas through Grændsebladet. Kinch on the other hand used the pen as his sword in the nationalist and prevailing anti-german atmosphere, by editing Grændsebladet.

The cooperation between Damgaard and Kinch was initiated at some point before the 1st of July 1868 because Damgaard

printed the first booklets of Kinch's history of Ribe („Ribe Bys Beskrivelse og Historie indtil Reformationen") at some point before Grændsebladet reappeared on the 1st of July. Kinch and Damgaard's motives for republishing the newspaper remain obscure, but were probably linked to the anti-german and pro-scandinavian ideals of the day, which would explain the unaltered layout and content of Grændsebladet from Geleff's days as editor and publisher. On the whole Kinch's entire involvement in the political and cultural life in Ribe may emphasize his genuine ambitions for cultural colonization, a national enlightenment and a general reawakening of the Danish people. Perhaps Grændsebladet gave Kinch the possibility to spread his national liberal ideas and thereby hoped to strengthen and contribute to the cultural unification of Denmark. With Grændsebladet Kinch took the opportunity to influence and contribute to the national (and Scandinavian) education of the people. Even though the newspaper production had to stop after only 3 months, it still stands as a representative example of the ideas and feelings circulating in Denmark during the central years between 1864 and 1870, at a time of national hope and despair.

Camilla Post

Cand. Mag. middelalderarkæologi,
stud. mag. vuxenpedagogik.
Fregatten 66, 67300 Karleby, Finland
clilleskat@gmail.com
